

SZEMLE

Tatay, Anca Elisabeta, *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780–1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 500 p., ill.

Anca Elisabeta Tatay monográfiája a budai Egyetemi nyomda román nyelvű könyveiben található metszetekről szól. A vizsgált időszak az első Budán készült román nyomtatvány megjelenése (1780) és a Bianu-Hodoș-Simonescu által összeállított román retrospektív nemzeti bibliográfia (*Bibliografia românească veche*) záróéve közti fél évszázad. A szerzőnek ez a második, a budai Egyetemi nyomdáról szóló kötete, az előzőről is számot adtunk (*Magyar Könyvszemle*, 2010, 543–544), amely *Hagyomány és újítás a budai román nyomtatványok illusztrációs technikájában* címmel jelent meg.

Mostani, kereken ötszáz lap terjedelmű, igényesen összeállított monográfiája sok szempontú áttekintést nyújt a korszak román nyelvű (részben cirill, részben latin betűs) nyomtatványainak tipográfiai jellemzőiről. Hogy melyek azok a könyvek, amelyekre a szerző figyelme kiterjed, azt a feldolgozott könyvek kronológus jegyzékéből tudjuk meg: 240 román könyv jelent meg a budai Egyetemi nyomdában ebben az ötven évben. Bibliográfiai szempontból a budai Egyetemi nyomda román kiadványait már jól feldolgozta először a már említett román retrospektív nemzeti bibliográfia és Veress Endre bibliográfiái, közülük is különösen a budai Egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848, amelyet Domokos Sámuel adott közre (Budapest, Akadémiai K., 1982). A Tatay által feldolgozott félévszázad budai román kiadványaival foglalkozik Mis-

kolczy Ambrus tanulmánya is, a Király Péter szerkesztésében megjelent *Typographia Universitatis Hungaricae*, Budae 1777–1848 (Budapest, Akadémiai K., 1983) részeként.

Mindezeket a forrásokat a szerző fel is használja, de elsődleges célja a könyvek grafikai jellemzőinek bemutatása a grafika és a könyvek tartalma közti összefüggésekkel együtt. Miután a szerző vázolta a budai Egyetemi nyomda román szekciójának keletkezését, történetét, a könyvek díszítésére használt alkalmazott grafikai módszerek leírása következik, majd a könyv törzsét kitevő három nagyobb fejezet: egyik a nyomda vallásos kiadványainak illusztrálásáról, a másik a világi tartalmú nyomtatványokról, a harmadik az egyéb könyvdiszkekről. Az első fejezet 16 illusztrált művet tárgyal részletesen, a másik 17 művet.

A kötet egyenként részletezi a 16 gazdagon illusztrált vallásos könyvet, mindenegyes képet külön leírva, megadva méretét, technikáját (fametszet vagy réz-, illetve acélmetszet), művészet, és utalást a reprodukcióra. A reprodukciók az egyes fejezetek végén találhatóak, több esetben mellé téve összehasonlításként ugyanannak az illusztrációnak más nyomdában (Szeben, Râmnic, Balázsfalva) készült párhuzamát. A hol fába, hol rézbe metszett azonos kompozíciók ismétlődése valószínűleg a szigorú ortodox ábrázolási hagyománnyal is magyarázható, hiszen ezeknél minden esetben egyházi könyvek vallásos ábrázolásairól van szó. Tanulságosak az egymás mellé állított fametszetek és rézmetszetek azonos kompozíciói, jól rávilágítva az illusztrációk közti kapcsolatokra, közülük is leggyakrabban a Balázsfalván készült könyvekben szereplőkre (itt, a püspöki szék-

helyen működött Erdély egyetlen görögkatolikus nyomdája). A balászfalvi fametsző és nyomdász Petru Papavici tipográfától (1774) származó több fametszetet másoltak később pl. Szebenben, ugyancsak fába (1790), de Budán is fába (1807). Ugyanakkor a szerző a budai román könyvek illusztrációinak bécsi párhuzamait is bemutatja. A vallásos illusztráció-sorozatok többsége Evangéliumokat, Zsoltárokat díszít, de megtalálni köztük Salamon Gessner Ábel haláláról szóló, A. Geiger rézmetszetű illusztrációival díszített könyvét is (Buda, 1818).

A világi témájú könyvek közül azzal a 17 kiadvánnyal foglalkozik ugyanilyen részletességgel, amelyekben illusztráció vagy ábra található. Ami a sokszorosítás technikáját illeti, itt már eltűnnek a fametszetek, helyüket a réz- és acélmetszetek veszik át és megjelennek a könyvnyomatok is. Az első litográfiával díszített régi román kiadvány éppen Budán készült. A jelek szerint tehát a budai Egyetemi nyomda világi kiadványai között nincs fametszettel illusztrált könyv. Éppen ennek felismerése Tatay könyvének egyik középponti megállapítása. Vagyis a technikai újítások előbb a világi témájú könyvekben jelentek meg: vonatkozik ez a rézmetszetre és a könyomatra is. A világi témájú könyvek tárgya igen változatos: gyakorlati ismereteket tartalmazó, mint I. Mitterpacher selyemhernyó tenyésztéséről (Buda, 1810) vagy J. Neuhold cukorkészítéséről (Buda, 1812) szóló könyve, kalendáriumok, földrajzi leírások, mint I. H. Kampe Amerikáról szóló leírása (Buda, 1816). Megtalálhatók köztük az antik irodalom átdolgozásai, mint P. Blanchard *Plutarcho* a (Buda, 1819) és Voltaire *Orestese* (Buda, 1820). E szépirodalmi és praktikus ismereteket terjesztő könyveknél érdemes lett volna kitérni arra, hogy volt-e ezeknek magyar, német, szlovák vagy latin kiadásuk is ugyancsak a budai Egyetemi nyomdában? Ha igen, akkor vajon ugyanezekkel az illusztrációkkal és szemléltető ábrákkal jelentek-e meg?

Nagyon jó, újszerű az a táblázatos áttekintés (443–451), amely a budai Egyetemi nyomda román kiadványainak 90 illusztrációját tartalmazza, és ahol egyszerre látni a mű címét, a metsző nevét, az illusztráció címét (vagy tár-

gyát), és az alkalmazott technikát. Előbb a vallásos nyomtatványok 45 illusztrációját foglalja táblázatba, majd a világi témájú másik 45 illusztrációt. Utána ugyanilyen felosztásban a 78 „*Frontispicii și viniete*” következnek.

Az egyéb dekoratív elemek, vignetták leírásánál és a fenti – egyébként nagyon jó – táblázatnál problematikusak azok a díszítmények, amelyeket a szerző *frontispicie*-nek nevez románul. Ez az elnevezés félreértésre ad okot, hiszen a nemzetközi terminológiában a *frontispiece* a címlapelőzetet jelenti, a címlapot megelőző, vagy azzal szemben található egész lapot betöltő ábrázolást, amelyből jó néhányat közöl is a szerző az illusztrációk között (például az 1817-es és 1818-as zsoltár-kiadások Szent Dávid metszetét, 83. és 84. kép). Azok a díszek, amelyekre a szerző gondol, és amelyeket a vignetták mellett bemutat, a fejlécek. Az egyébként nagyon hasznos áttekintő táblázatoknál, és különösen ennél a harmadik csoportnál, a könyvdíszeknél (vignettáknál, fejléceknél) jó lett volna közölni az egyes képek sorszámát is, hogy a kötetben visszakereshetők legyenek.

Ezekkel a díszítményekkel egyébként a kötet harmadik nagy egysége foglalkozik, itt is különválasztva a vallásos és egyéb témájú vignettákat, fejléceket, záródíszeket. Sajnos itt nincs minden ilyen jellegű könyvdíszről kép, annak ellenére, hogy szerepelnek a táblázatos áttekintésben. Nagyon érdekes az átmenet a hagyományos, dús levéldíszes könyvdíszektől a finom vonalú rokokó, majd klasszicista díszekig, különösen a nem vallásos jellegű könyveknél. Itt azonban nagyon kérdéses, hogy minden vignetta rézmetszet-e? Ebben az időben az újjáéledő ún. haránt fametszéses eljárással olyan finom árnyalatokat lehetett elérni, hogy (főleg egy rosszabb nyomaton) nehéz megkülönböztetni a rézmetszettől vagy fém öntvénytől, ami még gyakoribb vignettáknál. Ezeknél a könyveket változatos módon díszítő ornamenseknél nem állíthatjuk, hogy a fametszetes eljárás teljesen eltűnt volna a szépirodalmi, tudományos, gyakorlati vagy tankönyveknél. Az ezeket a díszítményeket tartalmazó áttekintő táblázat egyébként nem is tér ki a technikára, de ahol lehet, ott a metsző nevét megemlíti, méghozzá

legtöbbször Gritnert, aki rendkívül termékeny fametszőként működött Magyarországon, és különböző nyomdák számára fametszetű vignettákat és illusztrációkat a 18/19. század fordulóján.

Anca Elisabeta Tatay igényesen összeállított 40 lap terjedelmű, 595 tételből álló bibliográfiája, amely nem hagyja ki az elektronikus forrásokat sem, jól példázza, hogy a magyar kutatóknak folyamatosan figyelemmel kell kísérniük a szomszédos országok, esetünkben a román kutatók magyar témáról írt publikációit. Említettük az Egyetemi nyomda román nyomtatványainak jegyzékét, a díszek és illusztrációk áttekintését tartalmazó táblázatokat, emellett külön mutatója van a metszőknek. Valószínűleg ez utóbbi szolgál a magyar kutatók, grafikatörténészek számára a legtöbb újdonsággal, mert a metszők neve mellett megtaláljuk a könyv és a metszet címét vagy témáját, évszámát is. A több művel szereplő rézmetszők közül Binder János Fülöpöt, Johann Wenzel Engelmann, Gottfried Prixnert, Andreas Geigert és Lehnardt Sámuel említhetjük, de előfordul a pesti Höschl József litográfus neve is. Ezután a kötetben közölt illusztrációk, képek jegyzéke következik, majd angol nyelvű összefoglaló és a tudományos igényű könyvnél, mint amilyen Tatay monográfiája is, elengedhetetlen névmutató. És végül örömmel vehetjük kézbe ezt a szép kötetet, mert annak a kevés könyvnek számát gyarapítja, amelyek nyomdáink 19. századi történetéről és a korszak sokszorosított grafikájáról mondanak újat.

V. ECSEDY JUDIT

„Die Bienen fremder Literaturen”, Der literarische Transfer zwischen Großbritannien, Frankreich und dem deutschsprachigen Raum im Zeitalter der Weltliteratur (1770–1850), Hrg. Norbert Bachleitner, Murray G. Hall, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2012, 327 p. (Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich, 7)

A nyugat-európai irodalmak közti átadás/átvétellel, hatás/közvetítés jelenségét a megtermékenyítő méhecske metaforában először a felvilágosult Friedrich Justin Bertuch (1747–1822)

weimari kiadó és mecénás fogalmazta meg *Magazin der Spanischen und Portugiesischen Literatur* (1781–1782) című folyóiratának első kötetében. A teljes mondat így szól: „Wir Teutschen waren von je her, und seitdem unsre Väter die Künste und sanfteren Musen aufnahmen, die Bienen fremder Literaturen”. Majd úgy folytatja, hogy egyetlen nemzet sem sajátított el idegen nyelveket és kultúrákat olyan mértékben, mint a német. Ennek okát a tudnivágásban látja. A Goethe által megalkotott „világirodalom”-fogalom korában kezdődött az idegen irodalmak, elsősorban a szépirodalom ugrásszerű elterjedése, a mindenfelől érkező impulzusok kölcsönös befogadása és továbbadása. A világirodalom korszaka nem lenne azonban elképzelhető a nyomtatványok előállításához és terjesztéséhez szükséges infrastruktúra (technikai és szervezeti innovációk) megléte nélkül. Különösen nagy szerepet játszottak az idegen irodalmakkal kapcsolatos információk elterjesztésében a folyóiratok, valamint a színházi ügynökségek, amelyek az új darabokat a legrövidebb idő alatt juttatták át a határokon. Ekkor élte első fel lendülését a műfordítás, amely magával hozta e terület professzionális választását. A könyvtárak és különösen a kölcsönkönyvtárak, melyek főleg a nagyvárosokban látták el a közönséget olvasmányokkal, ugyanakkor az olvasóközönség is nagyarányú növekedésen ment át, már csak az eddig nem olvasó rétegek olvasóvá válásán keresztül is. A könyvek előállításának folyamatához kapcsolódnak még a különféle szabályozások (cenzúra és más korlátozó, de ugyanakkor a fejlődést segítő jogszabályok is), így az utánnomást és a fordítást szabályozó szerzői jogok kodifikálása.

Mindezek a tényezők nem vizsgálhatóak pusztán irodalomtörténeti módszerekkel, ehhez szükséges a könyvtörténet bevonása is. Így kapcsolódik össze a komparatiztika és a könyvtörténeti kutatómódszertan, mivel az irodalmi szövegek maguk nem választhatók el társadalmiasításuktól, vagyis előállításuk és terjesztésük körülményeitől. Ilyen viszonyok között a jogosulatlan utánnomás lehetne a modern szerzői jog szempontjából akár bűncselekmény, erkölcstelen dolog, de mégis – akár csak az in-

terneten való adatmegosztás – nagymértékben hozzájárult az irodalmi művek elterjedéséhez. Ezért jelentenek a kutatás számára például a kiadók archivumai rengeteg értékes információt.

Robert Darnton *Könyvtörténet és a digitális jövő* című írásában a 18. századi Franciaországból vett példákon keresztül elevenít fel könyvcsempészéssel és utánnomással kapcsolatos eseteket, és mutatja be, milyen sok szálal kapcsolódtak a megrendelők a kiadókhoz. A kötetben szereplő bevezető írásában felvilágosítja a jövőt is: az e-könyv át fogja alakítani az író és az olvasó közti viszonyt.

Joseph Jurt a „világirodalom” fogalmának létrejöttével foglalkozik. Megállapítja, hogy nem Goethe volt az első, aki ezt a szót használta. Goethe különböző korszakaiban más-más szempontból közelített ehhez a fogalomhoz, korai fázisában hazafias és nemzetpolitikai nézőpontból vizsgálta, csak később szemlélte az idegen irodalmakat megértőbben. Az 1820-as években már kifejezetten szót emelt a kulturális csere és egymás kölcsönös figyelembevétel mellett. Egyre inkább fontosnak tartotta a műfordítást (kezdve Luther Biblia-fordításának hangsúlyosan nemzeti jellegétől a német nemzeti irodalom megeremtelése érdekében), melyet szinte árucserként fogott fel, továbbá a kritikai tevékenységet, valamint az írók személyes kapcsolatait, és hangsúlyozta ezzel kapcsolatban a folyóiratok hatalmas szerepét a közvetítésben.

Jennifer Willenberg írásának kiindulópontja egy 1725-ös drezdai könyvaukción katalógusa. Ennek kapcsán mutatja be, hogyan jutott el a 18. század során először erkölcsnemesítő folyóiratok, majd regények, utleírások, valamint történeti munkák olvasása révén egyre újabb idegen nyelvet nem beszélő (közöttük nők és gyermekek) olvasói rétegekhez az angoltól fordított szépirodalom. A közvetítés második fázisában az angoltól fordított művek mellé már német nyelven született szórakoztató, szépirodalmi és népszerűsítő művek társultak.

Johannes Frimmel tanulmányában a Vormärz idején Ausztriába importált francia irodalmat vizsgálja. A korábbi hagyományos komparatistika- és recepciókutatással szemben egyre inkább a felvevő fél kultúrájára irányul az

utóbbi időben a kutatók figyelme, tehát az átadás útjai, módjai lesznek egyre fontosabbak, nem az átadott irodalom milyensége. Ilyen szempontból mérvadó a műfordításirodalom kutatása; a műfordítás mint a kulturális közvetítés meghatározó tényezője a Vormärzben érte el ugyanis csúcspontját. Ausztriában az irodalmak közötti kapcsolatokat döntően a cenzúra határozta meg, a cenzúra szelektált mennyiségi és minőségi tekintetben is, s ez mind a könyvterjesztésre, mind az irodalmi életre hatást gyakorolt. A cenzúra természetesen érintette a tudományos műveket, de emellett főleg az erkölcstelennek ítélt francia regényirodalomra terjedt ki elsősorban, tiltották Hugo, George Sand, Sue, Balzac és Dumas regényeit. A cenzúra kutatásához jó alapot szolgáltatnak a kölcsönkönyvtárak jegyzékei, s Frimmel a bécsi és pesti kölcsönkönyvtárak forgalmát összevetve arra a megállapításra jut, hogy míg a birodalom centrumában, Bécsben a művek nagy része betiltott volt, ezek Pesten, a periférián kölcsönözhetőek voltak, itt tehát jóval nagyobb szabadság érvényesült.

Christophe Charle írása, a kötet egyetlen francia nyelvű tanulmánya, azt a kérdést teszi vizsgálat tárgyává, milyen idegen nyelvekből (franciából és olaszból) fordított darabok szerepeltek a berlini, bécsi, stuttgarti és müncheni színházak műsorán 1815 és 1860 között. A szerző táblázatokon mutatja be, hogy a legsikeresebb szerzők Scribe, Dumas, Mélesville, Meyerbeer, Halévy és Auber voltak, míg Victor Hugo és Alfred de Vigny igényesebb, történelmi témákat feldolgozó romantikus drámái háttérbe szorultak. A francia drámairodalmat – bár nálunk is nagyon népszerű volt – ugyanakkor támadták is, a kritikusok főképp azt kifogásolták, hogy a bűnt, a vétket, az erkölcsatlenséget jeleníti meg.

Murray G. Hall az első, az irodalmi tulajdon védelmét biztosító, Ausztria és a Szárd Királyság között 1840-ben létrejött szerzői jogi egyezményt mutatja be. Ez az egyezmény az olaszból készített jogosulatlan műfordítások és utánnomások megjelentetését volt hivatott szabályozni, és elsősorban a Torino és Milano közötti rivalizálást próbálta meg keretek között tartani. A törvénnyé vált megállapodás az irodalmi, zenei és színházi alkotások szerzői jogait

védte, önálló szellemi tulajdonnak nyilvánította a műfordítást, azonban a periodikumokban közzölt három ívnél nem nagyobb terjedelmű műveket szabadon felhasználónak tekintette, de elvárta a forrás pontos megadását. Jellemzője volt még, hogy létrejöttét a szerzők és a könyvkiadók támogatták, a könyvkereskedők és a műfordításirodatmal megjelentető kiadók viszont ellenzték, emellett azt a veszélyt rejtette magában, hogy megakadályozza további műfordítások elkészültét. Hall kitér a dokumentum létrejöttének körülményeire, az előzetes vita pro és kontra érveire. Ez a szerződés, amelyet a szárd fél szorgalmazott, megelőzte az Ausztria belüli szerzői jogi szabályozást, melyet csak az 1846-os császári pátenst fektetett le, s nem is volt tartós, mert a Szárd Királyság 1848-as hadüzenete kapcsán érvényét veszítette.

Achim Hölder egy évet, 1780-at választja elmélkedése tárgyául, mert erre az évre több jelentős folyóirat alapítása esik, amelyekben olyan német tudósok mint Johann Joachim Eschenburg, Wilhelm Gottlieb Becker, a már említett Bertuch, valamint Christian Joseph Jagemann mutatták be és népszerűsítették a külföldi (angol, francia, spanyol, portugál, francia és olasz) irodalmat. Ezek azonban nem kritikái lapok voltak, mindössze az anyagot gyűjtötték össze a legkülönbözőbb tudományterületekről a felvilágosodás oktatás-szórakoztatás-eszméjének jegyében. A folyóiratok igen rövidéletűek voltak, mindössze néhány számuk jelent meg, a *Magazin der Italienischen Litteratur und Künste*-t kivéve, mely 1785-ig létezett. Hölder meg is adja a választ írásában, mi volt ennek az oka: nem volt ugyanis elegendő felvevő piac, szakavatott olvasóközönség, mely hosszabb ideig tudta volna a zömében egy munkatársra, a szerkesztőre épülő lapok létezésének feltételeit biztosítani, s így arra a megállapításra jut, hogy ezek az úttörő jelentőségű orgánusok sajnos túl korán jöttek létre.

A kötet azon írásainak sorába, amelyek egy-egy személyiség méltatását tűzik ki célul, tartozik Rüdiger Görnertől Adam Heinrich Müller (1779–1829, német filozófus, diplomata és publicista) bemutatása. Müller 1805-ben bécsi tartózkodása alatt katolizált. A schlegeli romantika

képviselőjeként 1808-ban Heinrich von Kleisttel együtt kiadta a *Phöbus* című folyóiratot. Müller 1811-ben publikálta *Die Elemente der Staatskunst* című fő művét, melyben Adam Smith gazdaságméletével szállt szembe, gondolkodóként a konzervatív Edmund Burke oldalán állt. 1815-től 1826-ig osztrák állami szolgálatban konzul volt Lipcsében. Közvetítői tevékenysége az államtudományon, közgazdaságtanon és a filozófián át a szépirodalomig, a protestáns liberalizmustól a konzervatív katolicizmusig terjed. Shakespeare meggyőződéses népszerűsítője volt, mert szerinte Shakespeare hozzájárult a természet és az ember kibékítéséhez.

Jeffrey Freedmann Friderich Nicolai (1773–1811), a berlini felvilágosodás vezető alakja „*Leben und Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker*” (1773–1776) című szatirikus regényének a cenzúra megtévesztése céljából két különböző címen megjelent francia nyelvű fordítását mutatja be, melyek aztán a német államokban is terjedtek, sőt az egyik kiadás rendkívül népszerű volt Szentpéterváron is. Érdekes esete ez annak a jelenségnek, hogyan reimportálták a közvetítő fordítást az anyanyelvre. A német felvilágosodás e műve közel sem fejtett volna ki akkora hatást, ha nem a művelt európaiak lingua francáján, francia nyelven jutott volna el olvasóihoz – állapítja meg Freedman írása bevezetőjében. Rögtön felteszi azonban a kérdést, hogyan volt mindez lehetséges. A svájci Societé Typographique de Neuchâtel levéltárában megőrzött üzleti levelezés azt dokumentálja, csak úgy, hogy a kiadó, a nyomda és a terjesztő egy és ugyanaz a cég volt.

Shakespeare olyan népszerű volt Németországban, hogy sokan Goethe és Schiller mellett a harmadik német klasszikusként tartották számon. A német Shakespeare-kultuszhoz sokban hozzájárultak Christoph Martin Wieland Shakespeare-drámafordításai, melyek közül az első, 1761-es *A vihartól* kezdve összesen huszonkét darabot ültetett át németre. Bár már három más német író is próbálkozott Shakespeare németre való lefordításával, mégis Wieland tette a költőóriást a német irodalmi kánon részévé. John A. McCarthy tanulmányában bebizonyítja, hogy Wieland már a kortársaktól

sok kritikát kapott fordításai tették elérhetővé Shakespeare-t a Sturm- und Drang költői számára, akik pedig az angol költőóriás műveinek hatására léptek túl mind a felvilágosodáson, mind a rokokón, és úttörő jelentőségűek voltak abból a szempontból is, hogy közvetítő (francia) nyelv felhasználása nélkül jöttek létre.

Alison E. Martin William Gilpin (1724–1804) angol író és anglikán lelkész, a festői szépség és emelkedettség eszméjének propagátora angliai és skóciai útleírásainak német nyelvű fordításával foglalkozik, melyeket Gotthilf Friedrich Kunth (1740–1805) készített a lipcsei Junius kiadó számára 1792-ben. A tudós műfordítót a mű átültetése számos probléma elé állította, melyeknek megoldása miatt két alkalommal még Gilpin tanácsát is kérnie kellett, fordításának sajátossága még a megközelítőleg 200 lábjegyzet, melyek jelentősen megnövelték a mű terjedelmét. Előfordult, hogy Kunth saját akkurátus, szöveghű fordításaitól a hozzáfűzött lábjegyzetekben határolta el magát. A szerzőnő figyelmet fordít a 18. századi Lipcsének, Frankurt am Main mellett a könyvkiadás másik központjának (melyhez hozzájárult az itt rendezett könyvvásárokon kívül egyeteme, valamint irodalmi kapcsolatrendszere) a műfordításban és az irodalmi közvetítésben betöltött szerepére, valamint más itt kiadott korabeli útleírások bemutatására. Martin kutatásai kiterjednek a lábjegyzetek forrásainak meghatározására is.

Reinhard Buchberger Rudolph Sammer (1752–1821) bécsi könyvesbolt- és kiadótulajdonosnak az angol nyelvű irodalom terjesztése terén végzett érdemeit ismerteti. Tevékenységét az angol nyelv és kultúra iránti a felvilágosodással együtt növekvő igény jegyében először egy angol nyelvkönyv kiadásával és nyelvköztanítással kezdte, majd kiadójában megjelentette a *The Pocket Library* című, angol szerzők munkáit tartalmazó sorozatát. Kiemelt helyet kaptak e sorozatban a hazájában rendkívül népszerű Laurence Sterne művei, akinek *The Life and Opinions of Tristram Shandy*, *Gentleman* című fő művének 1798-as cenzúrázatlan kiadása emelendő ki. Buchberger ennek a műnek a fellelhető példányait is felkutatta a nagy bécsi könyvtárakban, valamint a könyvárusok jegy-

zékeiben. Írásában bemutatja, hogy Laurence Sterne könyve a hivatalos terjesztőkön keresztül csak igen korlátozott mértékben és időbeli késéssel került forgalomba, és, hogy igazából csak fordításban terjedt el később.

Szintén Laurence Sterne fő művével, a *Tristram Shandy*vel, mégpedig annak két első német nyelvű fordításával foglalkozik Susan Pickford. A két első fordítás közel egy időben született, az első Johann Friedrich Zückertől (a fordításkötetek 1763 és 1767 között jelentek meg), a második Joachim Christoph Bodétól (1768) származik. Egyébként Zückert fordításának kiadója Sammer volt. A két fordítás eltérései a fordítók eltérő személyiségéből, habitusából erednek, míg Zückert a régi, tudós fordítók módszerét követte, akik csak a szöveg jobbítása, a hibák kijavítása érdekében tértek el az eredetitől, Bode vele szemben már főfoglalkozású műfordító volt, aki saját személyiségének hangsúlyozását tekintette fontosnak. A fordítások egykorú kritikáinak összevetése után Pickford rámutat mindkét fordítás hibáira, és – Bode szövegének közismertsége ellenére – mégis Zückert fordítását tartja jobban sikerültnek.

Nikola von Merwelt Johann Heinrich Campe (1746–1818, német kiadó, gyermek- és ifjúsági könyvek szerzője) *Robinson Crusoe*-kiadásának példáján mutatja be, hogyan lehet a paratextet (például cím, alcím, előszó, utószó, bevezető, mottó, borító) irodalmi szövegek közvetítésekor (átadás/átvétel) felhasználni. Ez a mű annak példája, hogyan lehet a szövegeket a befogadók (jelen esetben a gyermekek) igényeinek megfelelően alakítani, számukra vonzóvá, érthetővé tenni (papír, betűtípus, szedés, illusztrációk segítségével). Campe volt az, aki egy 1790-es kiadásában kísérletet tett a németben használt gót betűk felváltására más betűkkel, mert előbbieket ízléstelennek ítélte meg, melyek a gyermekeket két írásmód megtanulására készítetik, a külföldieket pedig eljlesztik a német szövegek olvasásától. A Campe által használt betűtípus nem honosodott meg, s végül is csak 1941-ben vált használatossá Németországban az antiqua, a latin betűs írásmód. A szerzőnő megemlíti a felvilágosodott Campe más műveit is, melyeket a gyermekek oktatása céljából adott ki.

Leszögezi, hogy a közvetítés három fő formája, az import, az utánnymás és a műfordítás mind a paraszövegek változatlanul hagyásának vagy megváltoztatásának különböző variációit hozzák magukkal. A cenzorok megtevesztését szolgálták például különböző paratextuális változtatások, például a hamis nyomdahely feltüntetése, vagy periodikumoknál a cím enyhe megváltoztatása. A paratext megmozgatja a szöveget, a befogadást egyengeti, érdeklődést, várakozást kelt, országhatárokon ível át, kikerüli a cenzúrát, és így fontos szerepet tölt be a kulturális kapcsolatokban – összegzi Merweldt írása végén.

Irene Fußl és Ulrike Tanzer tanulmányának középpontjában Josephine von Knorr (1827–1908), mára elfeledett osztrák arisztokrata író, Marie von Ebner Eschenbach levelezőpartnerének műfordítói tevékenysége áll. A nyelveket beszélő, művelt hölgy lefordította Byron *Manfred* című verses eposzát. Byron világfájdalmával legmesszebbmenőkig azonosult, s levelezésében műfordítási kérdésekről értekezett barátnőjével, fordításában a lehető legnagyobb formai és tartalmi hűségre törekedett. A tanulmány szerzőnői felhívják a figyelmet a 19. századi osztrák írók, így például Ebner-Eschenbach, vagy Ferdinand von Saar levelezésének és naplójának kiadásában tapasztalható elmaradásokra. Josephine von Knorr fordításain kívül közvetítőként is szerepel az írásban, megtudhatjuk, hogy barátnőjét bízta az angol, francia és olasz nyelv elsajátítására és irodalmi művek eredetiben való olvasására.

Szintén a német műfordítónők tevékenysége a témája Norbert Bachleitner írásának, bár ő a próza fordításokra koncentrál. Bevezetőjében leszögezi, hogy az 1820-as évekre drámai változás ment végbe a fordítási irodalom terén, de ezután hatalmas növekedésnek lehetünk tanúi, mert míg 1820-ban minden tizedik mű volt fordítás, 1850-ben már minden második. A női fordítók megjelenésének okát Bachleitner a műfordítás kommercializálódásában látja, mert a műfordítás egyrészt leértékelődött az eredeti művek létrehozatalához képest, másrészt művelt tudósi tevékenységből átment a megélhetést biztosító pénzszerzési munkába. Bachleitner

tanulmányában bemutatja a legismertebb írókat/műfordítónőket, akik közül kezdetben sokan álnéven írtak, vagy férfi rokonaiknak voltak segítőtársaik egészen a publikációból élő, professzionális műfordítókig, mint például Meta Forkel, vagy Fanny Tarnow. Megjegyzésre érdemes, hogy Fanny Tarnow neve a korabeli pesti német lapokban, a *Pesther Tageblattban*, vagy az *Ungarban* George Sand német fordítójaként is ismert volt.

A kulturális kapcsolatok speciális formája, ha úgy tetszik, kísérő jelensége Bill Bell írásának tárgya. Azokat az infrastrukturális lehetőségeket (angol nyelvű Baedekerek, vezetők, újságok, kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek) vázolja fel, amelyek a kontinensen utazgató britek életét kényelmesebbé tették. Különösen Olaszország, főleg Róma tett sokat az angol turisták érdekében. Időbelileg a 19. század elejétől egészen E. M. Foster *Szoba kilátással* című 1908-ban megjelent Olaszországban játszódó regényéig terjed. Vizsgálja még a beszerzett angol nyelvű művek arányát a braunschweigi Meyer kölcsönkönyvtárban 1830-tól 1879-ig. Az angol utazók, bár itt nem találtak a turistákat magas szinten kiszolgáló körülményeket, a 19. század első felében Magyarországot is felkeresték, és élményeiket többen, így Miss Julia Pardoe, vagy John Paget (aki nősülése után le is telepedett Erdélyben) irodalmi és kulturtörténeti értéket képviselő útibeszámolóikban meg is örökítették.

A többszerzős tanulmánykötet célja a Nagy-Britanniából, Franciaországból és a német nyelvterületről származó, a 18. század végétől a 19. század közepéig nyomtatott tudományos, valamint szépirodalmi művek sorsával, elterjedésével, és hatásával kapcsolatos számtalan részaspektus vizsgálata. A kötet szerzőinek zöme a korszakot alaposan ismerő neves kutató, egyetemi oktató. A tanulmányok olyan széles spektrumot ölelnek fel, hogy tematikai csoportosításuk egyszerűen lehetetlen, a szerkesztők meg sem kísérelték. Lehetett volna az írásokat a közvetítő nyelvek (angol, francia) szerint csoportosítani, másik csoportot képezhetek volna a közvetítő személye, vagy a közvetítő folyóirat, kiadó (ezek német nyelvűek voltak) köré gyűjtött szövegek. Vannak természetesen tanulmányok, így például

Murray G. Hall közleménye, melyek egyetlen csoportba sem sorolhatók be. A konferenciaelőadásokat tartalmazó kiadvány nagy érdeme, hogy a magas színvonalú kutatások eredményeiből izelítőt ad, és azokat szélesebb szakmai közönség számára is hozzáférhetővé teszi.

RÓZSA MÁRIA

Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (INC-MTA), Compiled by Marianne Rozsondai and Béla Rozsondai, Budapest, Argumentum Publishing House–Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2013, 458 p., 16 színes tábla, egészvászon kötés.

Egy régi könyvek iránt érdeklődő külföldi figyelmét biztosan megragadja (a korvinák mellett), miközben a Ferenciek teréről felkapaszkodik a Budai Várba, az a két különböző út a sajátosan magyar könyvtörténetből, ahogyan a budapesti Egyetemi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár muzeális gyűjteményei gyarapodtak hosszú időn keresztül. Míg a 16–18. századi jezsuita gyökerekből és a 18. századvégi rendfelosztásokból, felvidéki nemesek és tudós klerikusok gyűjteményeiből összeállt egyedülálló egyetemi bibliotékában őrzött régi nyomtatványok többsége magán viseli a használat nyomait (viseltes kötés, sok marginália, nyomon követhető tulajdonosok sokasága), addig a Nemzeti Könyvtár bibliofil gyarapítóinak igényességét és állhatatosságát dicsérik a hibátlan, vagy mintaszerűen restaurált kötetek, amelyekben a patrióta adományozó exlibrisén, pecsétjén, illetve kézírásos bejegyzésén kívül nem találunk nyomokat a példány korábbi sorsáról. Természetesen rengeteg példa sorolható fel pró és kontra, de a Széchényi Könyvtár régi gyűjteményei kialakulásához hasonló út sejlík fel előttünk, amikor kezünkbe vesszük a Magyar Tudományos Akadémia ősnymtatványainak katalógusát.

Magyarország második legnagyobb ősnymtatvány-gyűjteménye ugyanis bibliofilek, akadémikusok és más jeles személyek adományából jött létre. Teleki József, Erdély kormányzója, az Akadémia első elnöke 1826-ban határozta el „hazafíui indulattal” átítatva, hogy a mintegy

30 000 kötetből álló családi könyvtárát a Tudós Társaságnak adományozza. Létrejött az Akadémiai Könyvtár, s ezzel a gesztussal majdnem 400 kötet incunabulummal alapozódott meg a most bemutatásra kerülő gyűjtemény. Ez a gyarapítói szenvedély később sem lankadt, Teleki továbbra is vásárolt – értékes kódexek mellett – régi nyomtatványokat a könyvtárnak. Teleki majdnem 100 kötetrel gazdagította a 15. századi nyomtatványok gyűjteményét Kresznerics Ferenc szótáríró, könyvszerető esperes bibliotékájából. Mellette Ráth György a másik nagy mecénás, aki végzettségét tekintve jogász, ám egészen más területen végzett munkája révén tartja meg a jó emlékezet. A régi magyar könyveket gyűjtő Ráth végrendelete értelmében került a számos ritkasággal büszkélkedő kollekción az Akadémiára 1905-ben, melyben másfélszáz, többnyire magyar vonatkozású ősnymtatvány bujt meg. Ugyanez a törekvés figyelhető meg a két Vigyázó, apa és fia bibliofil szenvedélyében is, ugyanis mind a ketten odafigyeltek arra, hogy hungarikum vonatkozása miatt vásároljanak meg egy-egy 15. századi nyomtatványt. Vigyázó Ferenc halála után 1929-ben kerültek a kötetek az Akadémia raktáraiba, melyek között számtalan ritkaságot is találhatunk. Sajnos nemcsak gyarapodásról, hanem lopásról is tájékoztat a most közreadott ősnymtatvány-katalógus igényes bevezetője. Az Országos Rabbiképző tanára, Kaufmann Dávid értékes kollekcója a Keleti Gyűjteménybe került 1953-ban, ám a 14 héber ősnymtatványból ma mindössze hármat őriz az Akadémia Könyvtára.

Közel két évtizeddel ezelőtt, 1995-ben magam is ott ültem a Nemzeti Könyvtár dísztermében, hogy meghallgassam Rozsondai Marianne előadását az Akadémia ősnymtatványait bemutató számítógépes adatbázis kísérletéről. Az első beszámolót még továbbiak követték, s az évek során egyre árnyaltabb képet kaphattunk a gyűjtemény gazdagságáról, a feldolgozás módjáról és a megkerülhetetlen problémákról. Míg húsz évvel ezelőtt a legtöbb szakmai fórumon a bevezető gondolatok a számítógépek körül forogtak (tudniillik működnek-e vagy nem), ma már csak az kaphat kiemelt figyelmet, kinek az adatbázisa – a teljes bibliográfiai- és példányleírás mel-

lett – teszi lehetővé a könyvek letöltését, a kötések és a tulajdoni jegyek szakszerű feltárást és bemutatását is. Így elmondhatjuk, hogy a tudós házaspár – Rozsondai Béla a szerkezeti kémia felől érkezett a régi könyvek világába – várva várt munkája a legszélesebb igényt is kielégíti: a nyomtatott katalógus félkezes óriás lenne egy öt támogató online adatbázis nélkül. Így viszont a két felület egymást segítő, példamutató eszköze lett a régi könyvekkel foglalkozó szakmának, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a recensens könyvvel az ölében, az egeret kattintgatva írja ezeket a sorokat.

A katalógus közel félezer oldalon keresztül – az angol nyelvű előszóval és a mutatókkal együtt – tárgyalja részletesen az 1020 bibliográfiai tételből álló ősnymotatvány-gyűjteményt. A gyűjtemény egyik jellegzetes vonása a magyar vonatkozású 15. századi nyomtatványok, melyek főként Ráth könyvtárából kerültek az Akadémiára. Az ismert szerzők – Thuróczy János, Georgius de Hungaria, Michael de Hungaria, Laskai Osvát, Temesvári Pelbárt – mellett említésre méltók a magyar rítusú misekönyvek, illetve az *Obsequiale Strigoniense* unikum-példánya (688). A bibliofília következménye az erős humanista jelenlét, hogy csak néhányat említve a szerzők közül: Hieronymus Balbus, Petrus Niger, Nicolaus de Mirabilibus, Aenas Sylvius Piccolomini, Franciscus Philelphus, Johannes Regiomontanus és Robertus Caracciolus. A találmányra válogatott névsorból is kitűnik, hogy a könyvek egykori tulajdonosai azokat a szerzőket kedvelték, akik valamilyen módon kapcsolatba hozhatók Magyarországgal. A múzeumi gyűjtemények látogatói gyakran felteszik a kérdést, hogy melyik könyv a legrégebbi? S az Akadémia könyvtárosai büszkén mondhatják rá a választ: természetesen a mainzi 42-soros Bibliából származó töredék (168). A bevezető tanulmány további ritkaságokat sorol fel, melyekből egy, vagy csak néhány regisztrált példányt ismernek szerte a világon.

Az ősnymotatványok nyelvi megoszlása nem okoz meglepetést, arányait tekintve hűen tükrözi a 15. századi kiadványok nyelvi változatosságát, vagy inkább homogenitását. Az uralkodó latin nyelvű könyvek mellett a német (48 db)

és az olasz (13 db) méltó az említésre. Nem meglepő a görög nyelv ritkasága – gondoljunk a gyűjtemény határozott hungarikum vonására –, emellett néhány héber és egy holland nyelvű kiadvánnyal találkozhatunk még. A nyomdahe-lyek esetében sem számíthatunk semmi váratlanra: Velence elsöprő dominanciája – mellette Strasbourg, Nürnberg, Basel, Köln és Augsburg jelentősége – minden ősnymotatvány-katalógus egyik fő jellemzője.

Ugyanakkor – s az összes régi könyvekkel foglalkozó szakember így van ezzel – a legnagyobb várakozással tekinthetünk a katalógusban bemutatott könyvek provenienciájára. A 19. században létrejövő, induló (esetleg a 18. századi családi kollektiót bővítő) magyar bibliofília tetten érhető, ha alaposabban tekintjük át a kötetet, illetve ha szorgalmasan kattintunk az online adatbázis egyes tételeihez csatolt, possessorokat megjelölő képfájlokra (melyekből majdnem 3000 darabot töltöttek fel az Akadémiai Könyvtár honlapjára). A 18. század végén Európán végigsöprő szekularizációs hullám a már említett Egyetemi Könyvtár állománya történetét is markánsan befolyásolta. Míg Pray Györgyék a történelmi Magyarországról beözönlő középkori és kora új-kori könyves anyagot igyekeztek rendezni a Budai Várban, majd a Barátok terén, addig a neves európai antikváriusok – versenyezve tőkeerős közgyűjteményekkel, például Béccsel és München-nel – a felkínált rendi könyvtárak értékesebb darabjaira csaptak le. Majd a magyar könyvgyűjtők pénzt és fáradságot nem kímélve ezektől az antikváriusoktól szerezték meg a gyakran hungarikumnak tekinthető nyomtatványokat. Sok esetben összehangoltan cselekedtek, gondoljunk csak a katalógus szerkesztői által megemlíttet Ráth György és Apponyi Sándor levelezésére. Tehát ez a magyarázat arra, hogy az ősnymotatvány-katalógus indexében feltűnően sok a német, osztrák és észak-olasz tulajdonos (magánszemély vagy intézmény). Jó példa erre a már említett, Ráth György által adományozott unikum, az *Obsequiale Strigoniense* (Nürnberg, 1496), amit a magyar könyvgyűjtő Adolf Rosenthal müncheni antikváriustól vásárolt meg 1888-ban.

Az európai piacra dobott, majd az Akadémia könyvtáráépületébe került kötetek között

jócskán találunk olyan a példányokat, amelyek *jezsuita* rendházakból származtak. Ilyen az antwerpeni, a grazi, a bajor mindelheimi, az elzászi molsheimi és sélestati, a münsteri, a cseh troppau, a szepesváraljai, a trieri és a prágai rendházak bibliotékájából származó könyvek. Ugyancsak komolyabb jelenléttel büszkélkedhetnek még az Akadémia ősnymotatvány-gyűjteményében a *ferencesek* (Aachen, az osztrák Andorf, Sankt Pölten, a cseh Kadaň, Luzern), a *karmeliták* (a bajor Abensberg, Regensburg, az itáliai Arenzano, Bergamo, Bozen, Mantua, a tiroli Lienz), a *domonosok* (a bajor Althohenau, Augsburg, Bamberg, az itáliai Como, Lucca, a sziléziai Głogów, az osztrák Krems, Bécs, a cseh Prága, Znojmo), a *bencések* (a bajor Amorbach, az osztrák Melk, Salzburg, az itáliai Ferrara, Milano, Velence), a *karthauziak* (Basel) és a *kapucinusok* (az osztrák Bregenz, a német Buxheim, a cseh České Budějovice, a bajor Passau). Ezek a kiragadott példák megerősítik az előbbi gondolatsort: főként bajor, osztrák, tiroli, észak-itáliai és cseh rendházak gyűjteményeiből kerültek – antikváriusi közvetítéssel – 15. századi nyomtatványok az Akadémia könyvtárába. Azért is tértem ki erre egy kicsit részletesebben, mert a tökéletes katalógust két dologgal lehetett volna még csinosítani. Egyrészt a tulajdonosok mutatójában a szerzetesrendek szerint is jó lett volna szétbontani a tételeket, másrészt nagyon hatásos lett volna a mellékletek között egy jól megszerkesztett Európa térkép, ahol feltüntetik a provenienciát és a nyomdahelyeket (esetleg ezeket a számadatokat kördiagramokkal jellemzik). De az online adatbázis megint a segítségünkre sietett ebben a kérdésben is, ugyanis elég a megfelelő mezőbe beleírni a kérdéses szerzetesrend rövidítését, utána már böngészhetjük is a találatokat.

Sajnos járhatlan lévén a 19–20. századi magyar bibliofiliában, csak remélni tudom, hogy a közeljövőben intenzívebbé válik a korszak kiemelkedő magyar könyvgyűjtői európai és hazai kapcsolatrendszerének feltérképezése. Szívesen olvasnék erről szóló interpretációkat is. Végignézve a katalógus tételeit, s átböngészve a mutatókat, sok ismerős névre bukkanhat az, aki valamelyest ismeri a többi budapesti muzeá-

lis gyűjteményt. A Széchényi Könyvtár természetesen – és főként – Apponyi Sándor gyűjteményeiben található antikváriusi jegyek miatt lehet érdekes, míg az Egyetemi Könyvtár a 19. század utolsó harmadában – nem függetlenül az új épület birtokbavétele utáni felívelő korszakától – tudott vásárolni az európai és a magyar könyvpiacra. Az antikváriusok közül a legismertebbek: a pesti Dobrovsky Ágost, Kun Dániel, Lantos Adolf, Literáti Nemes Sámuel, Révai Leó, a bécsi Victor Eytelhuber, a Gilhofer & Ranschburg és Georg Szelinski, a müncheni Cornelia Haller, a Jacques és Ludwig Rosenthal, a lipcsei Karl Wilhelm Hiersemann, s végezetül a firenzei Leo Samuele Olshcki.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy igen kevés olyan régi nyomtatvány leírását olvashatjuk a katalógusban, melyeket bizonyíthatóan a történelmi Magyarország területén olvastak, forgattak, használtak. Gondoljunk csak az első magyar nyomtatvány, a Budai Krónika történetére, hiszen a fennmaradt tíz példányból csupán Jankovich Miklósé nem hagyta el sohasem Magyarország területét. Véber János Justinus-ősnymotatványról szóló tanulmánya éppen a kevés példák egyikét mutatta be a *Magyar Könyvszemle* 2006-os évfolyamában. Justinus kedvelt olvasmány volt a Kárpát-medencében, s ezt nemcsak Anonymus megfelelő szöveghelye vagy Vitéz János könyvtárának emléke, hanem a kora újkori magán- és intézményi könyvtárak jegyzékei is bizonyítják. Itt van például Justinus egy másik, római kiadása (547), melynek egykori olvasója éppen a szkítákról szóló részt emelte ki a szövegből. Az előbb említett Justinus-kiadást (548) a körmöcbányai Schaidner Pál – feltételezhetően megrendelésre – emendálta 1494-ben. Végül Pulszky Ferenc adományaként került az Akadémiai Könyvtárba 1867-ben.

Mint a jó mutatók, az ősnymotatvány-katalógus végén található segédletek is alkalmasak arra, hogy segítségükkel olyan összefüggésekre csodálkozzon rá a kötet használója, ami felett elsikkadt az egyes tételek böngészése során. Ballagi Aladár olaszországi utazása során vásárolta meg Diogenes Laertius bolognai kiadását (333), s ezt aényt be is jegyezte a kötetbe magyarul: „, Ballagi Aladáré Vettem Udinében,

1880. VII. 28.” A könyv később Vigyázó Ferenchez, majd az Akadémia könyvtárába került. A 18. század utolsó harmadában Sümegen élt Balogh István katolikus plébános, aki bejegyezte a nevét (pro usu) abba a Temesvári Pelbárt kötetbe (717a,2), ami megjárta a németújvári és a sümegi ferences rendház bibliotékáját is. Egy régi szép világ elevenedik meg az egyik Nicolaus Perottus kötet (732) lapján, mikor a tanítvány Firenzében nyomtatott ösnyomtatvánnyal kedveskedett tanárának egy itáliai útról hazatérve: „Nagyságos Dr. Bartal Antal Igazgató s Egyetemi Tanár Urnak olaszországi utjáról emlékül igaz tisztelője: Budapest, 1879. VII. 20. Emich Gusztáv”. Bartal nyugállományba vonulása után, 1896-ban ajándékozta a kötet az Akadémiának.

A mutatóban egy régi ismerős neve is előtűnt. Zacharias Geizkofler (1560–1617) birodalmi fillérmester (Reichspfennigmeister) II. Rudolf és II. Mátyás pénzügyi tanácsadója volt. Geizkofler szép exlibrise megtalálható az Egyetemi Könyvtár egyik Vergilius-nyomtatványában, ami a komáromi trinitáriusokhoz került a 18. században, majd a rendfeloszlítás következtében lett tulajdonosa a Magyar Királyi Egyetem. De megtalálhatjuk több könyvét a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár gyűjteményében is. Közülük kettőt a Fejér megyei Pusztavám plébániáján őrizték a 17. században. A Fuggerekkel is jó barátságban lévő fillérmester harmadik könyve Christophorus Longolius flamand humanista levélkiadása pedig a bécsi trinitáriusoké lett, s majd a rendfeloszlítás után valamilyen úton-módon a pesti Horovitz antikváriumba került, s onnan szerezte be Pauer János fehérvári püspök 1879-ben. Ugyancsak a Fuggerekkel való kapcsolatot támasztja alá a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Nicolaus Reusner-kötete. Anton Fugger exlibrise az előtábláján 1586-os datálású. Ezután kerülhetett Geizkoflerhez, az ő rézmetszésű exlibrisén 1605-ös dátum szerepel. Ez követően a müncheni királyi könyvtárban katalogizálták, majd Juhos Ernő bécsi könyvgyűjteményéből került Pestre. Juhos a már említett Gilhofer & Ranschburgnál vásárolta a példányt 1925-ben. A Podmaniczky-Degenfeld könyvtárból került az Evangélikus Országos Könyvtár régi könyvgyűjteményébe az

a Démoszthenész-kötet, melynek belső tábláján megtaláljuk ugyanazt az exlibrist (1605). Miért érdekes mindez? Mert az Akadémia könyvtárában lévő egyik Iuvenalis-kötet (493) szintén hasonló utat járt be: Anton Fugger superexlibrise (1586) van az előtáblán, a belső kötéstáblán pedig Geizkofler ismert rézmetszetes exlibrise található meg. S végül a szegedi Somogyi-könyvtár neves adományozója, Oltványi Pál főprépost, Földeák plébánosa ajándékozta a könyvet az Akadémiának 1867-ben. A Széchényi Könyvtár sem maradhat ki ebből a sorból, hiszen a Miatyánkot tartalmazó Angelo Rocca-kötetet szintén Anton Fugger és Zacharias Geizkofler tulajdonjegyei díszíti. Horvát István történész hagyatékából került a példány a Nemzeti Könyvtárba 1851-ben. Talán ebből a rövid Geizkofler történetből is kiviláglik, hogy milyen említésre méltó összefüggésekre bukkanhat a régi könyvek szerelmese, ha a muzeális gyűjtemények közös halmazait vizsgálja. S ha egy kicsit távolabb tekintünk, akkor az egykori Geizkofler bibliotéka nyomait lelhetjük meg Debrecenben, a nyitrai piaristáknál és a prágai *Provenio* adatbázisában is. Nyilvánvalóan Konrad Celtes (874), Johann Alexander Brassicanus (681) és Istvánffy Miklós (551) tulajdoni bejegyzése ismertek a magyar kutatók számára, így találkozni fogunk az Akadémiai Könyvtár jelzeteivel a róluk szóló tanulmányokban vagy könyvtárak rekonstrukcióiban.

A kötetet lapozgatva, s az adatbázist böngészve jól látszik, hogy Rozsondai Marianne értő szeretettel fordult a kötésekhez, s a precíz leírásokból apró történetek bomlanak ki, árnyaltabbá téve a magyar könyvművészet félévezredes történiáját. Az 1200 darabból álló gyűjtemény közel egynegyede ma is történeti kötésében pompázik. Túlnyomó részük – a kollektív jellegéből adódóan – gótikus, ám 56 reneszánsz kötésben is gyönyörködhetünk az internet jóvoltából. A gótikus kötések többsége német és osztrák műhelyekből származnak, s együtcatjukat a bécsi domonkosok köttették be. Bizonyos, hogy mindannyiunk szívéhez a budai reneszánsz könyvkötések állnak a legközelebb, melyek minden esetben magyarországi használatra utalnak. Iamblikhosz szír származású, gö-

rögül író filozófus művét (477,2) Ficino fordította latinra (Velece, Aldus, 1497). A példány első tulajdonosa Báthory Miklós váci püspök volt, aki budai rezensánsz kötésbe öltöztette a nyomtatványt, majd útána Johann Henckel löcsei humanista és Istvánffy Miklós történetíró írta be a nevét a kötetbe. Ezután a bécsi jezsuitákhoz került, akik 1608-ban jegyezték be a katalogizálás tényét. Még egy név szerepel a címlapon, Gyulai Istváné, akit a szerkesztők a 16. századi protestáns énekszerzővel, Heltai Gáspár munkatársával azonosítottak.

Mint már említettem, a katalógust angol nyelvű bevezető tanulmány nyitja meg, amely jó kiindulópont a külföldi kutatók számára is. A szerkesztők részletesen bemutatják a gyűjtemény egyes rétegeit, kitérnek az állományra vonatkozó korábbi szakirodalomra és megadják a katalógus használatához szükséges információkat. Az ilyen vállalkozáshoz mért könyvészeti leírások példás rendben sorakoznak a kötetben és MARC formátumban az Akadémiai Könyvtár integrált rendszerében. A példányok egyedi jellegzetességei tipográfiaiilag elkülönülnek: a provenienciát követi a belső díszítés, a kötés leírása, majd a restaurálásra vonatkozó adatok, s végül a digitalizált képek száma zárja a tételt. Fontos, hogy a példányhoz könyvészetileg nem tartozó elemek, a töredékek feltárása is megtörtént. A mutatók és a konkordanciák is – s ezt bizonyítottuk a fenti példákkal – az elvárható igényességgel foglalnak helyet a kötet végén. A szellemi közreműködőket a megjelenésre vonatkozó adatok, a nyomdahely, a nyomdászok, kiadók, könyvkereskedők és mecénások követik, majd a tulajdonosok, antikváriusok illetve a könyvkötők és a könyvkötő műhelyek zárják a sort. A jelzet, a legfontosabb bibliográfiai (HCR, GW, BSB-Ink, CIH, ISTC) konkordanciái segítik a kötetek gyors azonosítását. Végezetül 16 színes tábla, a legbecsesebb értékekről készült fotó teszi teljessé a katalógust.

Rozsondai Marianne és Rozsondai Béla hiánypótló művel gazdagította nemcsak a magyar, hanem az európai régi könyvekkel foglalkozó szakmát, s a vászonkötéssel védett őnyomtatvány-katalógus megérdemelten foglal helyet a többi angol, német, francia és olasz regiszter

között, felváltva a régebbi nyilvántartásokat az interneten innen és túl. Javasolt rövidítése: **INC-MTA.**

FARKAS GÁBOR FARKAS

Formularium maius Ordinis Sancti Pauli Primi Heremite, Textedition des Pauliner-Formulariums aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts (Cod. Lat. 131. der Universitätsbibliothek zu Budapest), Mit einem Anhang, Fragmentum formularum Strigoniense Paulinorum, Hrsg. von Beatrix F. Romhányi, Gábor Sarbak, Budapest, Szent István Társulat, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/3.) XXVII+160 p.

A most ismertetésre kerülő szövegkiadás a középkori Magyar Királyság területén létrejött és ma is létező pálos rend kora újkori írásbeliségének két fontos emlékéét teszi közzé: egy formuláskönyvet és függelékként egy formuláskönyv-töredéket. A kiadást a pálos rend s egyúttal a középkori szerzetesség történetének két elismert kutatója, F. Romhányi Beatrix és Sarbak Gábor készítette el. A kötet szervesen illeszkedik a Piliscsabán és Budapesten 2006. október 16. és 18. között megrendezett VII. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Konferencia előadásait tartalmazó két kiadványhoz (*Decus solitudinis, Pálos évszázadok*, Öze Sándor közreműködésével szerk.: Sarbak Gábor, Bp., Szent István Társulat, 2007 [Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák 4/1.]; *Der Paulinerorden, Geschichte – Geist – Kultur*, Hrsg. von Gábor Sarbak, Bp., Szent István Társulat, 2010 [Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, Tagungen zur Ordensgeschichte 4/2.]), ugyanakkor méltó folytatása a rendi forrásokat közlétező kiadásoknak (pl. *Documenta artis Paulinorum, A magyar rendtartomány monostorai*, 1–3, Az anyagot gyűjtötte Gyéressy Béla, A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta Hervay Ferenc, Bp., 1975, 1976, 1978 [A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai, X, XIII, XIV.]; Gregorius GYÖNGYÖSI, *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L.

Hervay, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988 [Biblotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series nova, Tomus XI.]; *Miracula Sancti Pauli primi heremite, Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve*, Sarbak Gábor ed., 1511, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2003 [ΑΓΑΘΑ XIII.]).

Az irodalomjegyzéket követő német nyelvű bevezetés tartalmazza a kéziratok leírását, elhelyezi a formuláskönyvet a korabeli pálos írásbeliség keretei között, közli a szövegkiadás elveit, valamint a mutatóval kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött *Formularium maius* a kiadók nevezték el így, saját bevallásuk szerint egyrészt a mérete, másrészt a forrásértéke miatt. Az Egyetemi Könyvtár ugyanis őriz még egy pálos iratminta-gyűjteményt, annak azonban jóval kisebb a mérete.

A 142 levélből álló, egyszerű kiállítású *Formularium maius* döntően oklevél- és levélmásolatokat tartalmaz, a műfaj jellegének megfelelően többnyire a kiadó, a címzett és a dátum elhagyásával. Az iratok egy részét azonban az említett adatokkal együtt másolták le, így megállapítható, hogy a gyűjteményt az 1530-as években állították össze Magyarországon, a rendfőnök, azaz a rend általános perjele (prior generalis) közvetlen környezetében. A kiadó nevét is tartalmazó iratok döntő többségét egy bizonyos Bálint általános perjel bocsátotta ki. Személye Hadnagy Bálinttal, a korszak egyik legjelentősebb pálos szerzetesével azonosítható, aki 1532 és 1536 között általános perjelként működött. Neki tehát biztosan volt szerepe a kézirat létrejöttében, valószínűleg ő adta az utasítást a gyűjtemény összeállítására.

A formulárium keletkezési helye nem határozható meg, az azonban valószínű, hogy összeállításának a folyamata nem köthető egyetlen kolostorhoz. Ismert, hogy a rend központját, a budaszentlőrinci kolostort, az általános perjelek székhelyét a mohácsi csata után a Budáig nyomuló törökök kifosztották és feldúlták. Bár a szerzetesi élet 1541-ig valamilyen formában biztosan tovább folytatódott, Budaszentlőrinc a pusztítás után többé már nem tudta betölteni a rendi központ szerepét. Elképzelhető, hogy a gyűjteménybe bemásolt iratok egy része

a szentlőrinci kolostor levéltárából származott, de a formuláskönyv egésze biztosan nem ott keletkezett. Valószínű ugyanakkor, hogy a kézirat megszületésében szerepet játszott a rendfőnök kötelező vizitációs körútja. Az általános perjel a titkára is elkísérte, aki nyilván iratminta-gyűjteményt is vitt magával. A vizitáció során újabb másolatok kerülhettek a gyűjteménybe: egyrészt a kolostorokban őrizhettek olyan dokumentumokat, amelyeket fontosnak tartottak bemásolni a formuláriumba, másrészt a rendfőnök a vizitáció során is adott ki okleveleket és leveleket, amiket egyúttal a gyűjteménybe is bemásolhattak. Valószínűleg így gyarapodott a *Formularium maius* szövegállománya.

Az iratminta-gyűjteményt minden bizonynyal a rendfőnök mellett működő kancellária számára állították össze segédeszköz gyanánt. A 210 × 140 mm nagyságú, tehát könnyen kezelhető kézirat használatát segítette az elején található tematikus tartalomjegyzék, amely negyvenegy irattípusba csoportosítja a szövegeket, ábécérendben sorolva fel az egyes irattípusokat. A tartalomjegyzéket ugyanaz az ismeretlen pálos szerzetes állította össze, aki a szövegek nagy részét is lemásolta. Az „Exhortatoria” típusba például a következő szövegek tartoznak: „Exhortacio ad prelatum cum absolutione ex mutacione fratrum 21, Alia ad idem 21, Exhortacio fratris ad meliora 25, Exhortatoria prioris generalis pluribus claustris mittenda 56” (4.). Fontos megemlíteni, hogy a tárgymegjelölések után olvasható számok a kézirat eredeti levélszámozására utalnak.

A rendszeres használat nyomain magán viselő kötetben számos későbbi javítás és bejegyzés található. A legkésőbbi bejegyzések a 17. század első feléből származnak – pálos szerzetesektől. Mindez azt bizonyítja, hogy a formulárium az 1530-as évektől kezdve a 17. század első feléig használatban volt. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy idővel valószínűleg csökkent a gyűjtemény használhatósága, hiszen a pálosok helyzete az említett időszakban sokat változott: számos kolostorukat elvesztették, a rend súlypontja fokozatosan északra tolódott, változott a politikai és a gazdasági környezet, és mindennek következtében változott a szerze-

tesközösség kapcsolatrendszeré is. A kötet a pálosok tulajdonában volt egészen 1786-ig, a rend feloszlataáig. Ezt követően került jelenlegi őrzőhelyére, az Egyetemi Könyvtárba. Ennek első, 1889-ben készült kéziratjegyzékében már szerepel (*Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Reg. Scient. Universitatis Budapestinensis*, Tom. II, Pars I. *Catalogus librorum manuscriptorum*, ed. Sándor Szilágyi, Budapestini, 1889, 74–75.), Mezey László pedig 1961-ben megjelent katalógusában részletes leírást készített róla (*Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Rec, Ladislaus Mezey, Bp., 1961, 212–215.)

A tartalomilag rendkívül változatos *Formularium maius* a pálos rendtörténet elsősorú forrása, különösen a keletkezési időszakára nézve. Segítségével jobban megismerhetjük a rend felépítését, működését, egyházi és világi kapcsolatrendszerét. A gyűjtemény forrásértékét a benne található gazdaságtörténeti adatok is emelik, ezeket Romhányi Beatrix gyűjtötte össze és dolgozta fel a pálosok gazdálkodásáról írt munkáiban (*Pálos gazdálkodás a 15–16. században = Századok*, 2007, 299–351; *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn = Pálos gazdálkodás a középkorban*, Bp., Gondolat, 2010). Érdemes kiemelni, hogy két, könyvekre vonatkozó minta is helyet kapott a gyűjteményben. Az első egy nyugta arról, hogy a rend egyik kölcsönadott könyvét a kölcsönkérő személy („dominus N. de tali plebanus et vicearchidiaconus”) visszaadta (138. sz. „Alia ad idem de libro reddito”). Mivel egy formulárium elsősorban a gyakran előforduló ügyekhez kíván mintákat adni, feltételezhetjük, hogy a könyvkölcsönzés nem volt ritka a szerzetesek részéről. A második minta a pálosok gazdálkodásában kiemelkedő jelentőségű szőlőművelés kapcsán említ könyvet. A vikárius az egyik kolostor szegénységére való tekintettel engedélyezi a perjelnek, hogy eladjon egy misekönyvet vagy valami mást azért, hogy a pénzből megműveltethessék a kolostor szőlőit (180. sz. „Vicarius dans priori auctoritatem missale sive aliud vendendi propter egestatem domus”). Ezekon kívül még egy mintát emelünk ki: az 1526 és 1529/1530 közé datálható, Szapolyai János királyhoz írt levél-

ben a szerzetesek támogatást kérnek a törökök által feldúlt budaszentlőrinci főkolostor helyreállítására (122. sz. „Supplicatoria ad regem Hungarie pro auxilio petendo ad restauracionem monasterii Beati Laurencii seu alterius”), ami jól mutatja, hogy a kolostorban a pusztítás után is folytatódott a szerzetesi élet.

A formulárium kutatástörténetét is tárgyaló bevezetésből kiderül, hogy a kutatás – a gyűjtemény tartalmi gazdagsága ellenére – sokáig egyetlen részre koncentrált, egy négy levélből álló levélváltásra, amely 1534 januárjában zajlott le Simontornyai Gergely protestáns prédikátor és egy Gergely nevű pálos szerzetes között (76–79., 91. sz.). A hitvita-irodalomhoz tartozó, így a formuláskönyv tematikájához nem illeszkedő levélváltást nem a főkéz másolta le, és a tartalomjegyzékben sem szerepel.

A *Formularium maius* természetesen nem áll egyedül a pálos írásbeliség történetében: előtte és utána is készültek iratminta-gyűjtemények, melyek közül több fenn is maradt. A függeléként közölt négy fólióból álló töredéket jelenleg az esztergomi Prímási Levéltár őrzi (Ipolyi-gyűjtemény, formuláskönyvek, pálos formulárium töredéke [39. doboz]). A benne található adatok alapján feltételezhető, hogy a teljes gyűjteményt valamelyik észak-magyarországi pálos kolostorban állították össze, a rendfőnök környezetében, az 1540-es években – tehát mindössze néhány évvel a *Formularium maius* után. Két további, teljes egészében fennmaradt gyűjtemény rövid ismertetését is megtalálhatjuk a bevezetésben, részletes feldolgozások a rendtörténeti kutatás további feladata. A szintén az Egyetemi Könyvtárban őrzött (Ab 150), feljebb már említett formulárium mindössze 49 oldalas, törzsanyaga a 16. század elejéről származik. A minták jelentős része a káptalanok tartásával, a rendi tisztségviselők megválasztásával foglalkozik, ugyanakkor a gazdasági tartalmú iratok hiányoznak az anyagból, ami feltűnő különbség a *Formularium maius*hoz képest. A kézirat végén olvasható, 1707-ből származó bejegyzés szerint a füzetet akkor a Pozsony melletti máriavölgyi kolostorban használhatták. A másik kéziratot a rend lengyelországi központjában, a częstochowai kolostorban őrzik (Archiwum

Paulinów na Jasnej Górze, 554). A 448 levélből álló, tehát kifejezetten vaskos kötet 1053 latin és lengyel nyelvű iratmintát tartalmaz – a többszörösét annak, mint amennyit a *Formularium maius*. A behelyettesíthető adatokat a szövegek többségében benne hagyták, így megállapítható, hogy a minták 1367 és 1673 között keletkeztek, magát a gyűjteményt pedig a 17. század második felében állították össze.

A *Formularium maius* kiadásában 220 szöveg egység található, melyeket a gyűjtemény tartalmi felépítésének megfelelően tizenkét fejre tagolva közöltek a kiadók. (Az első fejre a kézirat elején elhelyezkedő tematikus tartalomjegyzék, az utolsó pedig a kötet végére a 17. század első felében beírt idézetek.) A formuláskönyv-töredék öt levél másolatát tartalmazza, az elsőt és az utolsót csonkán.

Az oldalak bal margóján a főszöveg mellett a sorszámozás kapott helyet. A bevezetésben ismertetett kiadási elvek szerint a jobb margón a kézirat levélszámain kívül a szövegben említett évszámok jelennek meg, ez a megállapítás azonban pontosításra szorul: évszámok mellett és önállóan szereplő napi dátumok is helyet kaptak a jobb margón, sőt, néhány oldalon a kiadás helye is olvasható. Ezen adatok megjelenítésében azonban nem mindig következetes a kiadvány. Például a 77., 91., 221., 222. és a 224. számú szöveg mellett a kiadás pontos dátuma (év, hónap, nap) és helye is megtalálható, ugyanakkor a 95. és a 213. számú szöveg mellett csak a dátum olvasható, jóllehet mindkét minta megnevezi a kiadás helyét is („Datum ex prescripto claustro nostro Noztre, secundo die sacri festi Penthecostis, anno quo supra.”; „Datum in monasterio nostro Thall, feria quarta ante festum Ascensionis Domini, anno salutis millesimo quingentesimo nonagesimo octavo.”). A 215. számú szöveg mellett szerepel az 1631-es évszám, de a napi dátum már nem („1. Aprilis anni 1631”). A 98. számú szöveg mellől a kiadás dátuma és helye is lemaradt („Ex monasterio nostro ad Sanctum Laurentium supra Budam, in festo Divi Hieronimi doctoris, anno salutis 15[...].”). A kiadás helye dátum nélkül egyébként számos mintában benne maradt, de ezekben az esetekben soha sem olvasható a margón.

A szövegek közléssel kapcsolatban kiemelendő, hogy a kiadók az átírás során messzemenően figyelembe vették a különböző korú eredeti iratokról készült másolatok és a későbbi bejegyzések ortográfiai sokszínűségét. Ezzel magyarázható, hogy például a 'ti' és a 'ci' forma egyaránt megtalálható a kiadásban. A mondatvégi írásjelekkel kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a levelek elején olvasható egyszerű megszólítások (pl. „Beatissime pater et domine.” [19–28]), valamint a felszólító mondatok után szerencsésebb lett volna pont helyett felkiáltójelet alkalmazni. A központozásban elvéve fordulnak elő hibák (pl. 12–7 „per apostasiam, in qua per sex annos insorduisti aberrantem”, helyesen: per apostasiam, in qua per sex annos insorduisti, aberrantem; 52–24–25, 74–4–5 „quibus expedit universis”, helyesen: quibus expedit, universis; 106–13 „Et licet, dignitas vestra”, helyesen: Et licet dignitas vestra; 116–18 „precum devotarum instanciam, salutemque”, helyesen: precum devotarum instanciam salutemque), a nyilvánvaló elírások száma szintén elenyésző (pl. 112–1 „Pro idem subsidio”, helyesen: Pro eodem subsidio; 112–30 „epicopo”, helyesen: episcopo), a nagybetű használata helyenként következtelen (pl. 18–21 „Ad Sanctissimum papam”, helyesen: Ad sanctissimum papam; 52–15 „Regni”, helyesen: regni; 59–15 „Vestram Magnificenciam”, helyesen: vestram magnificenciam; 112–2 „Reverendissime Domine”, helyesen: Reverendissime domine; 143–21–22 „Venerabili et Religioso Patri Fratri N. Ordinis Fratrum Heremitarum etc. Vicario de Capolna”, helyesen: Venerabili et religioso patri fratri N. ordinis fratrum heremitarum etc. vicario de Capolna; 145–9–10 „Maiestatis Vestre”, helyesen: maiestatis vestre).

Az oldalak alján helyet foglaló jegyzetapparátus a latin szövegek kritikai kiadásának mintájára épül fel. A négy szintű apparátus első szintje a német nyelvű történeti és magyarázó jegyzeteket tartalmazza, melyek hagyományos lábjegyzetek formájában, folyamatos számozással mennek végig a kiadásban. A második szint a latin nyelvű filológiai jegyzeteket foglalja magába, a harmadik a bibliai idézetek azonosítását, a negyedik pedig a nem bibliai idézetek azonosítását. Az utóbbi három szint a főszöveg mellett

sorszámozásra utal. Ez a tagolás jól áttekinthető apparátust eredményez, ugyanakkor egy, az apparátus rövidítéseit is feloldó rövidítésjegyzék minden bizonnyal segítené a kötet használatát.

A kiadványt záró mutató („Index nominum et rerum”) a bevezetés szerint a személy- és helynevek mellett azokat a szavakat és kifejezéseket is tartalmazza, amelyek a pálosok lelki-ségére, kapcsolataira, szervezetére és gazdasági tevékenységére utalnak. Csak helyeselhető, hogy a kiadók emellett ritkán előforduló szavakat is felvettek az indexbe (pl. *bladum*, *malagma*). A mutató latin nyelvű, ez az elv azonban nem mindig érvényesül. Például a magyar személyek nevei nem egységes elv szerint jelennek meg benne. Egy részük csak latin alakban szerepel (pl. *Matheus de Thasnad*; *Nicolaus de Themeswar*; *Szemerey, Albertus*; *Szokoly, Nicolaus*), más részük magyar és latin alakban is megjelenik oly módon, hogy a latin névnel utalót találunk a magyarhoz (pl. *Perényi Imre*, *Perényi Péter*). Más esetekben a magyar személy nevét csak magyarul találjuk meg (pl. *Bebek, Imre*; *Simontornyai, Gergely*). Szapolyai János nevét pedig ebben a formában olvashatjuk: „*Johannes Szapolyai (Zapolia, de) cf. Johann von Zápolya, Gespan der Zips*” – azonban a német névalak nem szerepel a mutatóban. A latin névvel is rendelkező magyarországi helységek esetében a latin alaknál utalót találunk a magyarhoz (pl. *Érsekújvár, Kassa*), Eger azonban csak latinul szerepel (*Agria*), Budaszentlőrinc pedig csak magyarul. A helységnevekkel kapcsolatban megemlíthető, hogy a mai Magyarországon található helységek neve mellett – a nem magyarországiakhoz hasonlóan – érdemes lett volna feltüntetni az országot. A mutató oldal- és sorszámokra utal, azonban a sorszámok nem mindig pontosak (pl. *Budaszentlőrinc* 78–26, helyesen: 78–24; 92–15, helyesen: 92–14; 118–11, helyesen: 118–8; *missale* 119–23, helyesen: 119–22; 119–30, helyesen: 119–29). Indokolatlan ugyanazt a szót többször is felvenni a mutatóba (pl. *domus* [háromszor], *Kápolna* [kétszer], *Lád* [kétszer]). *Szlavónia* ’*Sclavonia*’ és ’*Slavonia*’ alakban is helyet kapott az indexben, ’*Tóti*’ pedig nem az ábécének megfelelő helyén szerepel. A ’*Hungaria*’ név alatt található a ’*Regnum*’

szó, azonban az összes megadott szöveghelyen a ’*Regnum Hungarie*’ kifejezést olvashatjuk, ezért szerencsésebb lett volna a mutatóba is így felvenni. Kimaradt az indexből: 68–25 *S Sanctus Laurentius*; 143–22 *vicarius de Capolna*.

Végezetül az elenyésző számú nyomdahiábát említjük meg: 12. oldal jobb margóján „17. Jh. 1. Häl”, helyesen: 17. Jh. 1. Hälfte (hasonló hiba még a 136. oldalon); 78. oldal jobb margóján „1515–”, helyesen: 1515–1516.

A felsorolt hibák és hiányosságok természetesen nem csökkentik a kötet jelentőségét. A jól szerkesztett, könnyen áttekinthető és szép nyomdai kivitelezésben megjelent kiadvánnyal egy eddig nem vizsgált forrástípus került be a pálos rend történetével foglalkozó nemzetközi szakirodalomba.

KERTÉSZ BALÁZS

Tüskés Gábor, Hagyomány és kritika, Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez, Bp., MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 279 p.

A recenzensnek több évtizede lehetősége van részt venni olyan konferenciákon vagy felolvasóületeken, ahol Tüskés Gábor tartja a megnyitót, vezeti be az előadást. Sok és sokféle elnöklést, előadói ajánlást végighallgatva nem lehet szó nélkül elmenni amellett, hogy Tüskés Gábor elnöklési szokása feltűnően különbözik kollégái hasonló tevékenységétől. Amíg az alkalmi vagy egy-egy előadássorozat rendszeres elnöklői a formális megnyitás után csupán pár szóban felkéri az előadót dolgozata felolvasására, addig Tüskés Gábor megnyitóként maga is előadást – noha rövidebbet – vezet elő. Sokéves tapasztalat mondatja, hogy hasonló pontossággal, anyaggyűjtéssel még az elnöklésre is felkészülő irodalomtörténész is keveset találunk, Tüskés Gábor nemcsak az előadó eddigi munkásságából készül fel és ajánlja őt a hallgatóság figyelmébe, hanem az előadás tárgyából is, összefoglalva a téma jelentőségét, a kutatás eddigi eredményeit és megnyitva az utat az újdonságokat ígérő előadás előtt. Persze ez a módszer gyakran hozza az előadót olyan helyzetbe, hogy bizony kutató legyen a talpán, aki

el tudja kerülni az elhangzottak ismétlését és úgy tudja összefoglalni a témájához szükséges előzményeket, hogy az ne tűnjék csupán Tüskés bevezetője duplikációjának. Mindezt azért tartottam szükségesnek felidézni, mert Tüskés Gábor új kötetét is olyan bevezetővel bocsátotta útjára, ami önmagában is kiváltja a recenziót, illetve a recenzenst sem menti meg az ismétlés csapdájától.

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Alexander von Humboldt Stiftung által támogatott tanulmánykötet hatvan könyvbírálata már alcímével is szokatlan megközelítési módra hívja fel a figyelmet. A vegyes tematikájú, hazai és külföldi irodalommal foglalkozó kötetek címmegjelölésében nagyon gyakran találjuk a pontosító megjelölést: „magyar és külföldi” „magyar és világ-” irodalomról szólnak az írások. Megérdemelne némi elgondolkodást, hogy mindez szándékos elkülönítés vagy a fogyasztói érdeklődés felkeltésének igénye, az azonban feltűnő és egyértelműen az összeállító koncepciójának kifejeződése, hogy Tüskés Gábor kötetében az „európai irodalomról” beszél, holott a dolgozatok egy része kifejezetten magyar tematikájú. Tüskés megközelítése azonban, ahogyan ezt az alcím is tükrözi, „európai”, egységben és összefüggéseiben látja és helyezi el a különböző nyelvek és nemzetek, így a magyar irodalom kérdéseit is, és bírálataiban azonos értékelési szempontokat követ, azonos értékrendszer megvalósítását emeli ki vagy kéri számon. Ezt a törekvést, az éles hangú kritikák vagy vitacikkek mellőzését, a következetes értékrend ajánlását fejezi ki a címlapra választott 16. századi illusztráció, Jacob Matham Hendrick Goltzius metszete nyomán kiemelt kép: *A mértékletesség allegóriája* (1588, Szépművészeti Múzeum) is. Nem lehet véletlen, hogy a tudós páros másik tagja, Knapp Éva is foglalkozik az erények allegóriájával, és Goltziusra is utalva idézi Rimay János versét: „Bort vízzel elegyít az Mértékletesség”. (KNAPP ÉVA, *Az összezárt erények, Rimay János erény-verseinek ikonográfiai hátteréhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2008, 385–406)

Tüskés Gábor tudományos pályáját követve elsősorban nagymonográfiák, tanulmánykö-

tetek, szövegkiadások vonják magukra a figyelmet és csak kevesen gondolnának arra, hogy benne tisztelhetjük a szakkritika egyik legkövetkezetesebb képviselőjét is. Ez nyilvánvalóan abból a sajnálatos tényből következik, hogy a tudományos kritikát sokan csak mellékes műfajnak tekintik, a hivatkozások között pedig nagy ritkaság, ha valaki nemcsak a művet, hanem annak kritikai recepcióját is figyelembe veszi. Ezért is különleges Tüskés Gábor mostani kötete, mert 33 év kritikusai termését kötetbe válogatva bepillantást enged egy szakmai pálya rejtettebb zugába is és megmagyaráz sok mindent az érdeklődési kör, a szakmai kapcsolatok történetéből. A tudományos könyvek recenziálása amúgy sem hálás feladat, eltekintve attól, hogy a hivatkozási listákon sem tartják számon, továbbá lassan már honorárium sem jár érte, (bár a jobb folyóiratok még egy segédmunkás negatív órabérét esetleg kifizetik,) egyetlen előnye, hogy néha-néha csak így lehet hozzájutni egy-egy külföldi kiadású könyvhöz. (Bár tapasztalt a recenzius olyant is, hogy az országban példány nem lévén, külföldről, saját költségen meghozatott könyvtárközi kölcsönzéssel jutott az elolvasandó, majd ismertetendő könyvhöz.) Ilyen körülmények között természetesen esetleges, hogy milyen könyvtermelését tartja egy folyóirat szükségesnek, hogyan talál a feladatra kritikust és elfogadható színvonalú ismertetés készül-e belátható időn belül.

A negatív előjelek ismeretében még inkább elismerésre méltó, hogy Tüskés Gábor a könyvrecenziókból is egy következetes érdeklődési kört tükröző, megbízhatóan magas színvonalú kötetet állított össze, jóllehet az ismertetések különböző profilú folyóiratokban jelentek meg és eltérő befogadó közönség számára készültek. A három évtized alatt keletkezett írások megírásai ideje között így több év is van, mégis sikerült a dolgozatokat olyan tömbökbe szerkeszteni, hogy a folyamatos olvasáskor szinte egy-egy nagy témakör tanulmányyszerű összefoglalása kerekedjék elő.

A négy tematikussá szerkesztett fejezetben többnyire rövidebb, a folyóiratok recenziós rovatának igényeihez illeszkedő írások vannak. Eltér ettől három akadémiai doktori disszertá-

ció és egy PhD-értekezés hosszabb véleményezése, amelyek – részben, mert eddig nem jelentek meg nyomtatásban, részben mert a bírálendő/bírált disszertációk vizsont könyv formátumban is hozzáférhetők –, jogosan kerültek be a szakkritikákat közreadó kötetbe. A bírálatok tükrözik Tüskés Gábor fő kutatási területének mozgását, a néprajztól a germanisztikáig, a képzőművészettől a tudománytörténetig. Nyelviileg főleg a neolatin és a német irodalom kap erősebb fényt, a történeti korszakok közül a címnek megfelelően elsősorban a kora újkorral foglalkozó szakirodalom kerül Tüskés Gábor kritikusai tekintete elé, módszerében pedig, miként a kötet hivatalos könyvbemutatóján Vörös Imre nyomatékosan felhívta rá a figyelmet: az interdiszciplinaritás a kulcsfogalom.

A tanulmánykötet fő címét az egyik ismeretettől kölcsönözte a szerző, a *Hagyomány és kritika* elgondolkodtat, mert a múlt tanulságainak értékelését és meghaladását egyaránt kifejezi. Nem hagyható említés nélkül, hogy ez a címkölcsönzés a világhírű wolfenbütteli Herzog August Bibliothek barokk kutatásait összefoglaló kiadványból származik, ahol a múlt értékeinek védelmezése és a jelen kutatási feladatainak kritikája egységben jelenik meg (*Überlieferung und Kritik. Zwanzig Jahre Barockforschung in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, Wiesbaden, 1993). Megemlíthető itt, hogy az elemzett korszakban az a Paul Raabe volt a könyvtár igazgatója, akinek feladatokat is kijelölő – sajnos már posztumusz – kötete éppen Tüskés Gábor könyvével egy időben jelent meg *Hagyomány és innováció (Tradition und Innovation*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann Verlag, 2013) címmel. Bár Tüskés Gábor nem gyűjtötte külön fejezetbe, de jól nyomon követhető, hogy kritikáinak egy része a wolfenbütteli tudományos élet eredményeivel, konferenciakötetekkel, tematikus összeállításokkal foglalkozik.

A négy nagy fejezet – Műfajok, szöveg- és kiadványtípusok, Művelődés- és eszmetörténeti folyamatok, Irodalom és képzőművészet, Neolatin és német irodalom, komparatiztika, tudománytörténet – tanulmányai megközelítőleg témájuk kronologikus rendjében követik egymást, bár

a nagyobb korszakokon átívelő tanulmánykötetek, monográfiák természetesen nem állíthatók szigorúan időrendi sorrendbe. Tüskés Gábor az említett problematikus könyvhöz jutás ellenére igyekezett olyan könyveket szemlélteni, egy-egy recenzió erejéig bevonni a magyar tudományosság körébe, amelyek nemcsak az ő kutatási területéhez tartoznak, hanem amelyeknek ismerete a hazai irodalom- és művelődéstörténet művelői számára sem lenne haszontalan. A tényszerű szakmai ismertetésen túl érdemes arra is figyelni, hogy Tüskés recenziói nyomán miként váltak bizonyos művek más szerzőknél is hivatkozási alappá, hogyan alakult egy-egy téma utóélete Magyarországon. Az sem elhanyagolandó szempont, hogy Tüskés Gábor bírállataiban gyakran hívja fel a figyelmet a kutatás jelen állapotának hiányaira, a megvalósítandó feladatokra, amelyek ennyi évvel a recenziók első megjelenése után esetleg már megvalósultak vagy még előkészítésre várnak. Különösen inspiratívak észrevételei az irodalom és képzőművészet, az ikonológia, az emblematika kutatási feladatait illetően, és talán nem tévedünk, ha az általa kezdeményezett tervek között esetleg egy emblematikai kutatás vagy konferencia kibontakozásának lehetőségét is látjuk.

Tüskés Gábor recenzióit mindig a tényszerűség, a pontosság és a továbbfejlesztés szándékának kifejeződése jellemzi. Bírállataiban soha nincsen bántó személyeskedés, a hiányosságokra is inkább helyesbítési javaslatokkal hívja fel a figyelmet. A kötet szerkesztésének egyetlen szubjektív momentuma a bevezetőben megmagyaráztatik: a tudatosan mellőzött korai néprajzi tárgyú kritikákat illetően Tüskés Gábor kivételt tett három Bálint Sándorhoz köthető bírállattal. A magyar vallásos néprajzi kutatás rendkívüli egyénisége iránti tisztelet kifejezése ez a három írás, és újbóli megjelenésüket az is indokolja, hogy a szemlézett köteteknek nem volt érdemi hazai visszhangja, sőt a 2007-ben megjelent Bálint Sándor-bibliográfia még a *Katolikus Szemle*ben 1987-ben megjelent írásról sem tud.

Végezetül a hazai szakirodalmi ellátottság kétségbeejtő helyzetére egy szűrőpróbaszerű, nem reprezentatív vizsgálattal utalnánk: a Tüskés Gábor által ismertetett, 1979 és 2012 kö-

zött megjelent külföldi könyvek közül nyolcat kiválasztva a következő eredményre jutottunk: kettőt megtaláltunk az MTA Könyvtára katalógusában, de egyet sem az Országos Széchényi Könyvtár állományában. Ezeknél a könyvek-nél, mint oly sok más esetben marad az esetleges kritikai recepció, amelynek elismerésére a *Hagyomány és kritika* kötet is felhívja a figyelmet.

NÉMETH S. KATALIN

Descoperirile arheologice din catedrala romano-catolică din Alba Iulia (1907–1914) publicate în 1918 de Pósta Béla, valorificarea unui inventar uitat, red. Doina Hendre Biro, București, Editura Bibliotecii Naționale a României, 2013

A százötven évvel ezelőtt született Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök kezdeményezésére és anyagi támogatásával 1907-ben elkezdődtek a gyulafehérvári székesegyház nagyszabású helyreállítási munkálatai. Ezek alkalmával előkerült harminchárom sír, amelynek régészeti feltárását Pósta Béla megbízásából Roska Márton és Kovács István végezték. Az ásátás eredményeit Pósta Béla publikálta 1918-ban az Erdélyi Múzeum Egyesület szakfolyóiratában, magyar és francia nyelven, számos fényképpel és ábrával (*Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiséggyűjteményéből*, VIII (1918), 1–203.)

A sírok 17–18. századi egyházi és világi személyiségeket rejtettek. Feliratuk alapján lehetett azonosítani Maria Dittinin, Martin Francesco Dittinin, a vár építésében közreműködő mérnök felesége (†1718), Bors Ferenc (†1718) és Mihályfi János (†1752) kanonokok és a jeles történetíró, Szeredai Antal (†1793) olvasókanonok, majd nagyprépost sírjait. Ugyancsak ekkor került elő Gyulaffi László gróf (†1754) urnája, ami egyben a leletegyüttes egyetlen hamvasztásos temetkezése. A régész nem azonosította a többi lelet tulajdonosait, de felhívta a figyelmet arra, hogy bizonyos sírok leletei akkora hasonlóságot mutatnak (M13, M14, M16), hogy valószínűleg egyetlen családhoz tartoznak.

A leleteket Budapesten preparálták, majd közelebről meg nem határozható időpontban

visszaküldték Gyulafehérvárra, ahol a Batthyaneum 1912-ben megnyílt múzeumba kerültek és közel 100 évig két ládában feküdtek. A 20. század folyamán összeállított leltárak mindössze annyit jegyeztek fel ezekről, hogy a gyulafehérvári római katolikus székesegyházban feltárt leleteket tartalmazzák.

A két láda felfedezése és tartalmának kutatása Doina Hendre Biro, a Batthyaneum igazgató asszonya nevéhez fűződik. Az ő kezdeményezésére adták ki 2013 végén Pósta Béla tanulmányának román fordítását és saját kutatómunkájának legfontosabb eredményeit. Ugyancsak az ő munkásságának eredménye a 2014 áprilisában a Batthyaneum könyvtárban megnyílt kiállítás, amely keretében meg lehet csodálni a leleteket (<http://alba24.ro/foto-video-expozitie-la-biblioteca-batthyaneum-rochii-bijuterii-si-obiecte-vechi-de-sute-de-ani-descoperite-in-morminte-din-catedrala-romano-catolica-289527.html>)

Pósta Béla tanulmányának román szövege az 1918-ban kiadott magyar és francia változatok összevetésével készült, Doina Hendre Biro szerkesztésében. A magyar szöveg fordítása e sorok írójának szerény munkája. Doina Hendre Biro öt tanulmánya a leletek újrafelfedezéséről és addigi tárolási körülményeiről, konzerválásáról, nem utolsósorban néhány sír tulajdonosainak azonosításáról szól. A bevezetőt Gheorghe Anghel gyulafehérvári középkorkutató írta. A technikai szerkesztés Veres Anna Mária és Fábíán Róbert Dónát munkája. A leletek kutatásának legfontosabb eredményei idén bemutatásra kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum által megszervezett Restaurátor Konferencián.

Doina Hendre Biro véleménye szerint az M6, M13, M14, M15 és M16 sírok a Rákóczi család tagjainak tetemeit rejtették. Legerősebb bizonyíték emellett a sírokban feltárt buzogányok és kardok hasonlósága. Feltűnő az M6-os temetkezésben feltárt buzogány hasonlósága I. Rákóczi György jogarával, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Arcképcsarnokában levő portréjában örökítették meg. Írott források alapján már a régebbi szakirodalom is megállapította azt, hogy I. Rákóczi György fiának, Zsigmondnak sírja a székesegyház észa-

ki kereszthajójában található. Ezek alapján az M16-os férfi temetkezés őt takarná. A mellette álló M15-ös női sír Henriette Marie feleségéé lehetett, aki V. Frigyes pfalzi választófejedelem és Stuart Erzsébet lánya. Rőla írott források alapján is tudjuk, hogy a gyulafehérvári székesegyházban nyugszik. Az ugyancsak hasonló mellékletekkel bíró M13-as sír I. Rákóczi György fejedelem legidősebb, mindössze tizenegy évesen elhunyt fiának, Sámuelnek tetemét takarhatta. A mellette álló sír I. Rákóczi György és Lőrántffy Zsuzsanna nyolcévesen elhunyt legfiatalabb fiának, Ferencnek nyughelye lehet. Tanulmánya végén a szerző hangsúlyozza, hogy ezek az azonosítások csak hipotézisek, amelyek igazolására további régészeti kutatások szükségesek.

A textíliák kutatása megerősítette Pósta Béla eredményét, mely szerint a feltárt sírok 17–18. századi személyiségek temetkezései. A kötet megjelenésével Pósta Béla kevésbé ismert munkája elérhetővé válik több kutató számára. Ha a Rákócziakra vonatkozó hipotézis beigazolódik, akkor ez lenne az utóbbi évek erdélyi történettudományának egyik legjelentősebb felfedezése.

KOVÁCS MIHAI

Weszprémi István levelezése, Sajtó alá rendezte Szelestei N. László és Vida Tivadar, A bevezetőt írta, a jegyzeteket és mutatókat készítette Szelestei N. László, Budapest, Argumentum, 2013, 275 p. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése, VI.)

Tudós Weszprémi Istvánt a tizennyolcadik század legkiválóbb magyar polihistorai között tartjuk számon. Főműve, a négykötetes *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* című, 1774–1787 között kiadott, máig nélkülözhetetlen orvostörténeti lexikon mellett írt hasznos magyar nyelvű orvosi műveket, történeti tanulmányokat (*A magyar Szent Koronáról*) és újra kiadott olyan latin versgyűjteményeket, mint a török által sanyargatott Magyarország sorsát sirató *Pannoniae luctus* (1544). Levelezésének jelenlegi kiadásával, amit tíz különböző könyv-

tárból és levéltárból szedett össze a kötetet szerkesztő Szelestei N. László, jelentősen bővültek a század magyarországi tudósaink levelezéséről való ismereteink. Bár az Országos Széchényi Könyvtárban található levelek átírását már harminc évvel ezelőtt elkezdte az azóta elhunyt Vida Tivadar, a jelenlegi kiadvány Szelestei aprólékos és a legtöbb tekintetben megbízható munkáját dicséri.

Összesen 283 levél került kiadásra a kötetben, köztük négy ismeretlennek vélt szerzőtől. Utóbbiak közül egyet máris azonosíthatunk: a 279. számú levél szerzője egy „Raynaldus” nevű történetíróról azt mondja, ennek az egyik művéből: „én neha napján a Bodleyana Bibliothecaba(n) ilyen Extractust csináltam”. Mivel Mária Terézia uralkodása idején viszonylag kevés magyar jutott el Oxfordba, nyilvánvaló, hogy ezt a levelet Sinai Miklós írta, aki 1756. június 4-én jegyezte be nevét a Bodley könyvtár látogatókönyvébe. Sinaival egyébként Weszprémi 1781-től levelezett, s mivel mindketten Debrecenben éltek, személyes ismeretséget is gyaníthatunk a két tanár között.

A levelek többsége latin nyelvű, ezekben Weszprémi többnyire segítséget kér más tudósktól, illetve könyvgyűjtőtől a *Succinta...* adataihoz. Ami a magyar leveleket illeti, azok hosszúsága váltakozó – a leghosszabbnak Perliczi János Dániel adatközlő és saját életrajzát is bemutató episztolája tűnik (11. számú levél), amelyben a magyar mondatokat latin fordulatok és kifejezések tarkítják. Példaként érdemes egy ilyet idézni: „Apotékát erigáltam, Pestisben az exponált Chirurgusokkal correspondeáltam, azokat és Bábákat dirigáltam, examináltam, sőt, köz haszonra való három magyar könyvetskéket is írtam, s ki bocsátottam”. Hasonló Weszprémi saját magyar stílusa is korábbi magyar leveleiben (még jóval a nyelvújítás előtt vagyunk!), de már akad olyan rövid levele a század kilencvenes éveiből, amiben mindössze egyetlen latin szó fordul elő. A Weszprémihez írt magyar levelek közül különösen érdekes a gyulai református lelkész Juhász István levele (271. szám), amiben az Charles Bonnet természetfilozófus magyarra fordításról értekezik (Bonnet Juhász személyes ismerőse, eredeti franciából akar-

ja fordítani), meg arról, hogy ki kellene adni „a híres spanyol Cervantes Románját”, mert az tele van „elmés...nevetető tréfákkal”. A levél keltezése 1798, még vagy 50 évet kellett várni a *Don Quijote* első magyar fordítására.

A kötet első nyolc levele közül hatot a neves orvos és császári könyvtáros Gerard von Swieten írt Weszprémnek. Ez a holland születésű Boerhaave-tanítvány fontos alakja az osztrák Felvilágosodásnak és úgy gondolom, szimbolikus jelentőségű, hogy az Angliából és a Hollandiából hazatért Weszprémi elsőnek vele veszi fel a kapcsolatot külföldi tudósok közül. A von Swieten-leveleket olvasva felmerült bennem az egyébként kézenfekvő kérdés, lappanganak-e még a debreceni tudósnak valahol angol, illetve németalföldi tudósokhoz írt levelei – annál is inkább, mert Weszprémi hosszabb időt töltött Angliában, Londonon kívül Oxfordban és Cambridgeben is járt, sőt egyik (a 190-es) levélből az is kitűnik, hogy a legtöbb lexikon állításaival szemben nem egy, hanem két orvosi értekezése jelent meg Londonban – az egyiket, a latin nyelvű *Tentament* ő írta, míg a másik szintén Weszprémi valamivel korábbi munkája: fordítás angolból latinra. Ez James (nem Jacob!) Burges *Relatio de praeparatione et administratione ad inoculationem variolarum necessariis* c. műve (London, 1754) a himlőoltásról, amelynek magyarországi meghonosításában alighanem úttörő szerep jutott Weszprémnek. Sajnálatos módon, bár angol eredetije megvan, ez a fordítás nagyon ritka, nincs belőle példánya a British Librarynak sem, s azt hiszem, a debreceni könyvgyűjteményből is hiányzik. James Burges mellett Weszprémi nagyra tartotta kémiatanárát, Michael Morrist is, akinek egy tokaji szőlőfűrtőn végrehajtott londoni kísérletéről hosszabban ír a *Magyarországi öt különös elmélkedések* utolsó darabjában. 1758-ban Lausanneban kiadott utrechti doktori disszertációjából (ahol leír számos angliai kóresetet) pedig kiderül, hogy Weszprémnek legalább egy olyan levele fennmaradt, ami nem került bele a jelenlegi levelezés-kiadásba: ez az említett disszertáció részeként Dr Richard Jameshez 1756 április 16-án írt latin nyelvű levél, A. Haller *Disputationes Ad Morborum Historicum et Cura-*

tionem Facientes című szöveggyűjteményének 820–822 oldalán található.

Az egyes levelek jegyzetelése mintegy húsz oldalra rúg és mivel rengeteg könyvcímet és életrajzi adatot kellett bennük azonosítani, akadnak pontatlanságok, illetve fehér foltok ebben az anyagban. Nem világos például, a 27. sz. levélben írt szövegből, miért éppen a soproni tanár Torkos Józsefet kérik fel az angolok egy Debrecenbe küldendő levél továbbítására, ami az 1753-as, a debreceni kollégium javára történt eredményes angliai gyűjtéssel függ össze? Alighanem azért, mert meg van nekik Torkos Justus János pozsonyi orvos Royal Society-tag címe és József talán ennek az akkor már elég idős és visszavonult orvosnak a testvére? A 28. sz. levélben említett „Johannes Hunniades” sincs azonosítva a névmutatóban, csak annyi áll róla, hogy „alkimista, 17. század eleje”, jöllehet a szakirodalom már évezedek óta tudja, hogy ez azonos Bánfihunyadi Jánossal, aki a feltételezett aranycsinálás mellett a Gresham College előadó tanára és az angliai vegyészet egyik úttörője volt. Ugyanebben a levélben szó esik a kor egyik leghíresebb polihisztoráról, John Deeről is, akiről szintén elég szűkszavúan és évszámhibával (helyesen: 1527) ír két szót a névmutató.

Ha ezek az angol utalások kicsit fogyatékosak, érdemes szót ejteni a lengyel utalásokról is. A híres újlatin költő Klemens Janicki itt „Janitius” néven szerepel, életrajzi adatok nélkül – ha más, kevésbé fontos szerzőkről vannak ilyenek, talán Janickiról is lehetnének, hiszen ő nem élt, ahogy a mutató mondja a „16. század közepéig”, mert már 1543-ben meghalt. Különböző is könnyen összekeverhető a lexikonszerző Jan Daniel Andrzej Janockival, akit Weszprémi „Janotzki”-nak ír, de valamilyen okból „Janozki” néven tart számon a mutató. Weszprémi István sokat levelez Czirbesz Jónás András iglói espressel, akinek úgy látszik, kiterjedt lengyel kapcsolatai vannak, mert a 170.sz. levélben a *Succinta* szerzője arra kéri, könyve egy példányát juttassa el Varsóba „Joannes de Boecler” lengyel királyi főorvos és tanácsos részére. A névmutató utalása megint nem pontos, és érdemes megjegyezni, hogy az alighanem elszázi szü-

letésű Jean-Baptiste Boeckler 1768-tól mintegy harminc éven át volt Stanislaw August lengyel király udvari orvosa, s nem lehetetlen, hogy Weszprémi művének Boecklernek dedikált példánya ma is fellelhető vagy Pétervárott, ahol az utolsó lengyel király meghalt, vagy valamelyik nagy lengyel könyvtár gyűjteményében. Végül jó lett volna, ha a 69. sz. (nem a 70.) levélben említett „Lubienetiust” kicsit bővebben azonosítja a mutató, hiszen a *Theatrum Cometicum* című üstökös-antológia szerkesztője, lengyel nevén Stanislaw Lubieniecki, nem csak „csillagász” volt, hanem az altonai unitárius gyülekezet feje is, vagyis a svéd háború befejezése után emigrációra kényszerített teológus, egyike a tizenhetedik század nagy nemzetközi tudós network-működtetőinek.

A Weszprémi-levelezés kemény kötésben, szép borítóval jelent meg, a kötet a számos más tudományos művet is közreadó Argumentum Kiadó munkáját dicséri.

GÖMÖRI GYÖRGY

Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae, Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen, ford. Komjáti Benedek, szerk., eredeti szöveg átírása, jegyzetek, szójegyzék, történeti bevezető, Mezey András, lektorálás, szójegyzék, nyelvészeti bevezető, Pelczéder Katalin, Kocán Béla, a latin nyelvű elő- és utószót Lázár István Dávid fordította, Budapest, Idea Fontana Kft., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2013, 960, 12, p. CDROM Hangoskönyv, Kacsur András részleteket olvas fel.

Annak ellenére, hogy a korai magyar bibliafordítások kiadásainak hasonmásai többször is megjelentek, Komjáti Benedek 1533-ban Krakóban kiadott Szent Pál leveleinek fordításának (RMNy 13) igazi facsimile kiadása mostanáig váratott magára. A filológus szakma persze tudta használni Szilády Áron „Hasonmás kiadását” (Budapest, Franklin, 1883), de az a kiadás csupán egy gondosan újra betűszedett, a korabeli utánpótlás utánzó újrametszett *caractere*kkal nyomtatott szöveg volt.

A mostani kiadás többféle közönséget akar megszólítani. Hiába, kis pénz kis filológia, kis

történeti kutatás (annak ellenére, hogy a történeti kutatások finanszírozásáról döntők ki sem látszanak a „nagy történelem” szövirágai mögül – bizonyára azért, hogy „jaj, csak meg ne ismerjük a történelmünket, a végén még az is kiderül, mi mit csináltunk”). Magukat komolyan vevő nemzeteknél van tudományos könyvkiadás, meg tudományt népszerűsítő könyvkiadás, meg mindenféle más könyvkiadás is. Kis könyvpiacra pedig mindig, mindenhez kell közpénz hozzáadása, különben nem lesz könyv. A mostani kiadók szándékai vitán felül nemesek – és a Kevin Costneres *Robin Hood* óta tudjuk, „tökéletes döntés nincsen, csak tökéletes szándék” – amikor többféle célt is ki akarnak elégíteni egyetlen kiadással. A filológus örülhet, hogy a nemzeti könyvtár példányát fotomechanikusan is olvasni tudja. Az érdeklődő olvasó – a valamikor volt „művelt olvasóközönség” – tudja olvasni az átírt, értelmezett szöveget, és egy orientáló történeti tanulmányt, az ájtatos olvasó is beleolvashat. Kiváló ötlet a hangoskönyv, Kacsur András olvas fel részleteket, sajnos a CD-ROM ma már sok eszközzel nem kompatibilis, de még jellemzően igen. Fontos lenne az internetes kiadás, szabad letöltéssel, az még egy ideig népszerűbb is lesz, mint az off line formák. Az osztrák nemzeti könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) részben megtette (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ183429505). Részben, hiszen ez csak egy fotómásolat, nincsenek értelmező szövegek, vagy betűhív, illetve modernizált átírás.

Nézzük a munka részeit egyenként. A fotomechanikus hasonmás jól olvasható, a példány, amelyről készült, nem teljes, így „manipulált” hasonmás, vagyis ez a kiadás teljes szövegű könyv, a hiányokat, mint Pelczéder Katalin az utószóban mondja, az említett Szilády Áron-féle kiadásból pótolta. Az ugyan nem régi magyar könyv, jobb lett volna valamelyik másik nem teljes példányt használni a pótláshoz, vagy éppen az egyetlen teljeset, amelyet a világhálóra az osztrák kollégák már elhelyeztek (letölthető egészben és részenként is).

Az átírás szabályairól Pelczéder Katalin tájékoztatja az olvasót. Manapság több magán-

személy foglalkozik azzal, hogy lemásolja a régi bibliakiadásokat. Nemes, többször kegyes indíttatású cselekedet. Azt azonban nem lenne baj tudni, hogy a szövegfilológia egy szakma. Olyan, amelynek vannak intézményei, és ezek szabályokat alkotnak például az régi magyar szövegek modern átírásáról is. Esetünkben a leginkább kompetens intézmény a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Bizottságához tartozó Textológiai Munkabizottság. Egy ekkora szöveg átírása ugyanis csak kollektív teljesítmény lehet, így elkerülhető sok félreértelmezés. A mostani *transscriptio* a jobbak közé tartozik, a maga megalkotta szabályokhoz következetes, gondos munka.

A kiadványhoz Mezey András írt művelődéstörténeti tanulmányt *Komjáti Benedek és kora* címmel. Összefoglalása több korszakban (Viski Károly, Trócsányi Zoltán, majd Ács Pál) megjelent szakirodalmi cikknek. Jó összefoglalás, igazából azt nem látom, hogy a kiadvány melyik olvasói rétegének szánta. A tudós filológusoknak ez nagyon kevés, gondolom, nem is az volt Mezey András szándéka, hogy nekik újat mondjon. A művelt olvasói réteg számára viszont egyenetlen. Utalásokat tesz Komjáti filológiai tájékozottságára, de nem elemzi, nem mondja meg forrásait (ezeket a szakirodalom már feltárta, jelentős részben az átvett idézeteit is, például az utószó írója által említett Órigenészt, vagy Szent Jeromost). Így a nem szakfilológus számára részben felesleges az ismeret, részben csak részismeret. A dolgozat rövidsége kedvéért – volt terjedelmi korlát? – rövidebb zárva említ a szakírók által érvekkel alátámasztott összegző megállapításokat. Az erazmiánus értelmiségről, feudalizmusról, középkorról, reneszánszról és sok más egyébről. Ezek így egyszerűen kimondva már nem igazak. A szakirodalomból idézve említi Komjáti fordításának különböző szempontú hiányosságait, majd megvédi ezeket. Magam azt hiszem, hogy nem kell megvédeni senkit a 16. századból. Nem kell hinni azt, hogy valami „fejlődik”; például a magyar nyelv, az ember gondolkodása, a „fejlettebb a reneszánsz, mint a középkor” általánosítás mentén helyezi el Komjáti filológiai, biblikus, teológiai teljesítményét. Jóllehet magának Kom-

játinak nem tűnik teológiai teljesítménye, ebből a fordításból biztosan nem. Mert nem azért fordította a Pál leveleket, hogy a saját teológiai nézetei kerüljenek kifejezésre. Mezey András az „első tudatos nyelvújítónak” mondja Komjátit, akinek munkásságát először érdemben majd Kazinczy Ferenc folytatja. Azt gondolom, minden bibliafordító tudatos nyelvújító. Összességében a művelődéstörténeti kísérőtanulmány orientáló, de nem derül ki, hogy kinek írta, mindenkinek meg akart felelni, azt hiszem.

Visszatérve az ismertető első gondolatai egyikéhez, nevesen, hogy nem szabadna „mindenki számára” könyvet kiadni. A mostani hasonló kiadás marketing stratégiája azonban árukodó a megjelenetés célját illetően. A magyar keresztények ismerjék a keresztény művelődésünk nagy alakjait, ismerjék a régi biblia, fordítások „ízét”(?), az archaikus szófordulatokat. A stratégia utalt a kegyesség fontosságára, számít a kegyes olvasóra, és persze a vásárlóra (mellesleg nem éppen olvasóbarát a kiadvány ára).

Összességében: a Komjáti-fordítás fotomechanikus hasonmásának megjelenetése időszerű volt, fontos. Igaz, hamarosan az osztrák internet megjelenítés mellé a Régi Magyar Könyvtár Arcanum KFT-féle verziójába is bekerül az RMK I. 3. tétel:

<http://www2.arcanum.hu/rmk/opt/a140427.htm?v=pdf&a=start>

Hasznos a kiadvány közművelődési szempontból. Bármely indíttatásból is – művelt érdeklődő, kegyes hívó stb. – veszi kézbe valaki, megtudja, ki volt Komjáti Benedek, a korról megtud alapvető ismerteket, megpróbálhat elolvasni egy 16. századi nyomtatott szöveget, és egyféléképpen annak értelmezését is megtalálja a kötetben. Ismét kiemelem a hangoskönyv jelentőségét, hiszen nem csupán a szöveg hangulatát érezheti meg a hallgató, gondoljunk a nem olvasó generációkra, hátha hallással gyarapszik ismeretük.

MONOK ISTVÁN

Kees Tszelszky, Szenci Molnár Albert elvezettnek hitt *Igaz Vallás portréja (1606) avagy holland–flamand–magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban. – True Religion: a lost*

portrait by Albert Szenci Molnar (1606) or Dutch–Flemish–Hungarian intellectual relations in the early-modern period, Budapest, 2014, 166 p. (Az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke és a Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület közös kiadványa.)

Kees Teszelszky a holland és magyar történetírás és történettudomány mediátoraként több jelentős könyvtörténeti felfedezést tett. Így találta meg többek között, pár esztendővel ezelőtt, szinte egyidőben azzal, hogy az amszterdami Rijksmuseum közkinccsé tette a világhálón digitális képeit, Szenci Molnár Albert régóta keresett munkáját (Vö.: *Magyar Könyvszemle*, 2012, 1–20). Ezt az egyleveles nyomtatványt Molnár Albert levelezése alapján *Icon religionis* néven volt szokás emlegetni a Molnár-filológiában, és utoljára valószínűleg Bod Péter látott belőle példányt. Az ő leírása ugyanis jól ráillik az amszterdami példányra, amelyen az *Igaz Vallást* rongyokba öltözött, szép, szárnyas női alak személyesíti meg. Fejét fénykoszorúval övezett csillagkorona ékesíti, lába alatt a Halált jelképező csuhás csontváz fekszik kezében kaszával. A nőalak bal kezében zablát, jobb kezében nyitott könyvet tart, amelyen „Evangelium pacis aeternae” felirat olvasható. A *Religio* alakja mögött kétoldalt spanyol katonák állnak csatarendben. A háttérben lángokban álló város látható az egyik oldalon és vízi ütközet a másikon. A kép alatt Molnár Albert latin nyelvű ajánlása áll támogatójának, Békési János kassai kereskedőnek. Ez követi *T. B.* azaz Théodore de Bèze latin nyelvű verses dialógusa a *Homo* és a *Religio* között és a vers magyar fordítása Molnár Alberttől. Végül az impresszumból minden szükséges adat megtudható: a nyomtatvány 1606-ban készült Augsburgban, nyomdása: Christophorus Mangus, költségviselője Dominicus Custos volt. Custos gyökerei Antwerpenbe vezetnek. Apja, Pieter Balten(s), más néven Petrus Baltazar Custos ott működtetett rézmetsző műhelyt. Fia a 16. század 80-as éveiben vallási okokból Augsburgba költözött. Ott folytatta tovább apja mesterségét. Virágzó műhelyében több hungarika nyomtatvány is meg-

jelent. Köztük ez a Molnár *Religio*-magyarázat a képpel együtt.

Ez az 1606-os Molnár-nyomtatvány áll Teszelszky most megjelent könyvének középpontjában. Teszelszky mind a vers, mind a metszet eredetére fényt derít. Egészen Bèze első alkalommal *Descriptio virtutis* címen 1548-ban megjelent verséig visszamenően leltározza a szöveg kiadásait és a hozzá tartozó kép előfordulásait – önmagában vagy a verssel együtt. Kitűnő nyelvtudásának, a nemzetközi szakirodalomban való jártasságának és az internetes adatbázisok adta lehetőségek ügyes kihasználásának köszönhetően átfogó képet kap az Olvasó arról, hogy hol milyen kontextusban jelent meg ez a metszet és annak verses kálvinista értelmezése.

A Bèze vershez készült ábrázolás azonban más, mint az *Icon Religionis*. Ez utóbbinak az eredetijét Teszelszky Custos apjának abban a metszetében találta meg, amely 1576-ban jelent meg Antwerpenben a németalföldi spanyol-ellenes felkelés során kötött genti békeszerződés alkalmából. Ezen az egyleveles nyomtatványon Bèze eredeti kálvinista vallási emblémája politikai allegóriává alakult, és értelmezése három nyelvre fordítva olvasható: hollandul, latinul és franciául. Teszelszky szerint – és véleményével maximálisan egyet lehet érteni – miként az 1576. évi antwerpeni nyomtatvány a németalföldi Habsburg-ellenes szabadságharc egyik sikeres állomásának tekintett békeszerződés alkalmából jelent meg, az augsburgi egyleveles *Icon Religionis* 1606-ban Molnár Albert személye és magyar fordítása által a Bocskai-szabadságharcot lezáró sikeres bécsi békekötéshez kapcsolható. A holland és magyarországi/erdélyi vallási és politikai mozgalmak eme találkozására jó alkalom arra, hogy – és e könyv ezt tűzi ki egyik céljával – az Olvasó feleletet kapjon arra a kérdésre, hogy miként vált az *Igaz Vallás* alakja a 16–17. századi Európában a kálvinizmus szimbólumává. Teszelszky bevonja vizsgálódási körébe azokat a pfälzi-hessen-kasseli, nassau-dillenburgi, brémai, brandenburgi és sziléziai kálvinista politikai, kulturális és felekezeti köröket is, amelyekben Szenci Molnár több mint három és fél évtizedes németországi tartózkodása során otthonosan mozgott, és amelyek fogéko-

nyak voltak a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos politikai és vallási mozgalmak iránt, és természetesen szól az *Igaz Vallás* képének illetve interpretációjának magyarországi megjelenéseiről is.

Magyarországi példaként bemutatja Rimay János *Religio*-versét, amely mint vallási szimbólumot írja le a Religio tulajdonságait, de ez nem a Szenci Molnár-féle *Icon*hoz készült, hanem inkább valamelyik Bèze verset illusztráló *Religio*-ábrázoláshoz. A Rimay-vers datálásának problémája továbbra sem oldható meg.

Igen érdekes az *Igaz Vallás* mint politikai szimbólum felbukkanása több, Bethlen Gábor fejedelemhez kapcsolódó nyomtatványon. Ilyen az a nyomdahely feltüntetése nélkül megjelent egylevelés nyomtatvány 1620-ból – tehát egy esztendővel azután, hogy Bethlen megindította hadjáratát a Habsburg király ellen – amely német nyelvű beszélgetést tartalmaz Bethlen Gábor fejedelem, a megszemélyesített Vallás és a magyarok között. Itt a Vallás oldalt áll, a magyarok között. A szöveg pedig felhívás Bethlennek a katolikusokkal szemben az igaz vallásért folytatott harcának a megsegítésére.

Az 1606-ban Augsburgban kiadott *Religio* képe évtizedekkel később, 1624-ben újra megjelent Hanauban, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordításának díszes rézmetszetes címlapján. Teszelszky e címlap elemeit a magyarországi ellenreformáció szimbólumhasználatának figyelembevételével elemzi. Jól állapítja meg, hogy ez a rézmetszet „a pázmányi ellenreformációs allegória kálvinista tükröképe, de úgy is interpretálhatjuk, mint Révaynak a szent koronát ábrázoló allegóriájára készült választ.” Két művet von be tehát vizsgálódásába: Pázmány Péter *Kalauzát* (Pozsony, 1613) és Révay Péter *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria ... brevis commentarius*át (Augsburg, 1613).

Érdekes, hogy ez utóbbi címlapját az a Wolfgang Kilian metszette Augsburgban, aki Molnár 1606-ban készült *Religio*-metszetét készítő Custos mostohafia volt. Míg Molnár címlapján fordításának címe a *Religiot* és a *Fidest* megtestesítő két nőalak között foglal helyet, addig Pázmány *Kalauzának* idézett kiadásában ugyanezeket a helyeken magyar szentek (Szent

István, Szent Imre illetve Szent László és Szent Erzsébet) képe látható. Szentképek nincsenek tehát a magyar *Institutio* címlapján, a bal alsó sarokban azonban ott a szerző, Kálvin, vele áellenben pedig a fordító, Molnár Albert képe. Bennük Teszelszky egy próféta és egy mártír ábrázolását látja. Molnár képe mögött ugyanis csigába húzásának jelene is látható, amikor Heidelberg ostroma idején, 1622-ben csúful elbántak vele a spanyol katonák. Míg az augsburgi *Igaz Vallás*-metszeten csatajelenet, égő város és vízi ütközet mutatta be a verses értelmezés azon sorait, amely szerint „Mindenütt nagy erőszakot/ Szenvedek méltatlanságot”, 1624-ben Molnár saját megkínztatásának képével illusztrálta kálvinista hite miatti szenvedését.

A magyarországi példákat követően a könyv érdekes példákat mutat be az *Igaz Vallás* képének használatáról a Holland Köztársaságban. Közülük a legmeglepőbbnek azt az ugyancsak 1624-ben megjelent ábrázolást tartja, amelyen Orániai Móric helytartó a Holland Köztársaság és szövetségesei szabadságának és vallásának védelmezőjeként jelenik meg. A képen ott van egy magyar ruhába öltözött férfi is, aki egy turbános személy vállára teszi a kezét. Külseje Bethlen Gábornak a korabeli holland metszeten megszokott ábrázolására hasonlít. E szerint a kompozíció szerint Orániai Móric a holland-oszmán kapcsolatokon keresztül védelmezi és segíti az erdélyi kálvinistákat.

Az embléma hollandiai elterjedésével párhuzamosan vált ismertté holland nyelven is Erdély és Magyarország története. Hieronymus Ortelius Magyarország történetének holland fordítása 1619-ben jelent meg Amszterdamban. Művét a fordító, Petrus Neander kálvinista prédikátor királytükörnek szánta Orániai Móricnak, hogy ő is úgy védelmezzé vallása és népe szabadságát, miként azt Bocskai és Bethlen tette.

Ahhoz, hogy a két ország így egymásra találjon, olyan közvetítőkre volt szükség, mint a magyar Szenci Molnár, vagy a holland Pieter Brederode, aki 1602 és 1637 között a hollandok németországi ügynöke. Teszelszky könyvének befejező nagy egysége az ő németországi működésével foglalkozik, amelynek során Brederode nyíltan támogatta a magyarországi

és erdélyi protestánsokat, érdeklődött a Bocskai-felkelés iránt, szállást adott Bocatiusnak, Bocskai követének, ellátta őt a holland mozgalommal kapcsolatos propagandaanyaggal is. Nem rajta múlt, hogy ez az elsőnek tekinthető holland–magyar együttműködés nem lehetett igazán sikeres, mivel Bocatiust lefogták és börtönbe vetették.

Brederode és Szenci Molnár kapcsolatának alakulásáról is részletes képet kapunk a könyvből. Brederode Erdély iránti érdeklődését bizonyítja, hogy Molnár az ő számára fordította latinra a Báthori Gábor elleni 1610. márciusi széki merényletet megőrkítő kéziratos törtéris éneket. A kéziratban maradt fordítás ma Bernben, a Bongars-gyűjteményben található. Brederode és Bongars mellett hasonlóképpen nagyon fontos volt és jól dokumentálható Molnár levelezéséből a pfalzi udvar jeles politikusaihoz, vagy a neu-hanau holland és francia exulánsokhoz fűződő baráti viszonya. Érdekes, hogy miként fordul Molnár figyelme és terjednek ki kapcsolatai a németországi flamand és francia exulánsok után magára Hollandiára. Tudjuk, hogy az *Institutio* meg sem jelenhetett volna holland városok és holland személyek támogatása nélkül. 1623-ban Molnár el is utazott Hollandiába, hogy műve kiadásához támogatókat szerezzen. Egy évvel később pedig végleges Magyarországra költözésének útja is Hollandián keresztül vezetett. Sőt élete utolsó évtizedében holland művek lefordítására is vállalkozott. Marnix van St. Aldegonde katekizmusáról van szó, amelyet 1623-as leideni tartózkodása idején Festus Hommius prédikátortól kapott, és amelyet magyarra fordított és 1625-ben Kassán kiadatott. Példány egylőre nem ismeretes belőle (RMNy 1336).

Nem sok Hungarus-szerzőnk dicsekedhet azzal, hogy még életében holland fordításban is kiadták munkáját. Molnár Albert ilyen literátor. Johann Heidfeld *Sphinx theologico-philosophica* című műve függelékeként először 1608-ban, majd utána még négy alkalommal Herbornban jelent meg *Analecta aenigmatica* című találós-kérdés-gyűjteménye. A *Sphinx* holland fordítása már 1612-re elkészült. Benne Molnár függeléke is helyet kapott. Még további két kiadása ismeretes Amszterdamban: 1627-ből és 1658-ból. (Zárójelben jegyzem meg, hogy az 1627. évi kiadás csak újabban került be az amszterdami Vrije Universiteit állományába.)

Egyébként az eredeti, latin nyelvű *Sphinx* Molnárnak a szerzőhöz írott levelét közölte ajánlólevélként a kötet elején. A holland kiadás nem a teljes levél szövegét, csupán egyetlen bekezdést emelt ki abból holland fordításban, de ez is mutatja, hogy megbecsült tagja volt Szenci Molnár a 17. századi res publica litteráriának.

Kees Teszelszky most megjelent könyvének legfőbb erénye az, hogy dokumentumokkal, tényekkel, okosan, érthetően és világosan bizonyítja, hogy milyen jelentős mediatori szerepet töltött be Molnár Albert a magyarországi és holland kálvinisták között. Ezzel nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Molnár működéséről, kapcsolatrendszeréről végre valós kép alakuljon ki. A könyv további nagy erénye, hogy teljes egészében kétnyelvű: magyar és angol, így kutatásokba is. A szerző, a fordító és a szerkesztők figyelme még arra is kiterjedt, hogy angolul és magyarul egyaránt olvashatók a latin és német forrásszövegek is a könyv végén. Itt található a bemutatott illusztrációk is.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme